

ФЕОДОСИЯ ТА ЇЇ ОКОЛИЦЯ ЗА АНТИЧНОЇ ДОБИ

Публікуються результати вивчення античного поліса Феодосія та її околиці, подається загальний огляд археологічних матеріалів з міста та античних пам'яток Південно-Східного Криму. На основі джерельної бази, що суттєво збільшилася, пропонується нова, детальніша реконструкція античної історії цього регіону Криму.

Освоєння еллінами Південно-Східного Криму почалося на пізньому, заключному етапі грецької колонізації із заснуванням тут їх апоїкії Феодосії у другій половині VI ст. до н. е.¹ Очевидно, основна маса переселенців складалася з розорених персами і позбавлених землі жителів Мілета та його околиці, а також інших місцевостей Іонії, які прагнули створити автономний поліс удалині від інших грецьких колоній Боспору Кімерійського². Оскільки кращі землі у Східному Криму були зайняті еллінами наприкінці VII — у першій половині VI ст. до н. е., то, можливо, це була одна з причин, що вплинула на заснування Феодосії удалині від інших античних центрів.

Свідчення давніх авторів про місто короткі й уривчасті: вони лише опосередковано висвітлюють час його виникнення. Зокрема, Арріан Флавій (пр. 95—175 р. н. е.) та анонімний автор «Перипла Понта Евксинського» (VI ст. н. е.) пишуть, що поліс був заснований мілетцями і згадувався в багатьох літературних пам'ятках [Агг., Рег., 30; Anon. Per. Pont. Eux., 77, (51)]. Про незалежний період існування Феодосії протягом V ст. до н. е. письмових даних немає, крім згадки анонімного автора про боспорських вигнанців, що укрилися в місті [Anon. Per. Pont. Eux., 77 (51)]. Схоже, про них же пише Ісократ (IV ст. н. е.) у трапезидській промові [Isocr., Trapezid., XVII, 3, 5].

Боспоро-феодосійська війна початку IV ст. до н. е. знайшла своє відображення в коментарях граматака Ульпіана (кінець II — початок III ст. н. е.) до судової промови Демосфена (383—322 р. до н. е.) «Проти Лептина» та у Валерія Гарпократіона (II ст. н. е.) — автора «Словника до десяти ораторів» [Schol. ad Demosth., in Lacr., 20, 33—9, 477 Dind, s. v. Θεοδοσία; Harpocrat., Lexic, s. v. Θεοδοσία]. З них випливає, що архонт Боспору Сатир I (393/2—389/8 р. до н. е.) помер під час облоги Феодосії. Окрім цього, Ульпіан повідомляє, що назву полісу [торговищу] дано за іменем сестри чи дружини, про що існують різні точки зору. У коментарях цього ж автора до судових промов Демосфена «Проти Лакрита» (351—340 р. до н. е.) і «Проти Лептина» (335/4 р. до н. е.) повідомляється про існування в місті заможних землевласників, на яких працювали наймані робітники, а також про благоустрій Левконом I (389/8—349/8 р. до н. е.) морського порту після приєднання Феодосії до Боспору [Demosth., Adv., Lacr., XXXV; Demosth., In Lept., XX, XXXIII].

Про деякі події цієї війни розповідає в «Стратегемах» Полієн (II ст. н. е.) і автор псевдоаристотелевої «Економіки» (остання четверть IV ст. до н. е.) [Polyaen, Strat., V, 23. 6, 9, 3—4; Ps. — Arist. Oec. II, 2, 8]. Зокрема, про військову і продовольчу допомогу, надану Гераклеєю, бойові дії проти Левкона I у Феодосії і на Боспорі. Про те, що Феодосія була прикордонним містом між Боспором і таврами, родючу рівнину поруч із нею і вивіз хліба через порт міста, свідчить у «Географії» Страбон (пр. 63 р. до н. е. — пр. 23 р. н. е.) [Strab., VII, 4, 4, 310].

Феодосія лише згадується в працях псевдо-Скілака Каріандського (IV ст. до н. е.), Клавдія Помпонія Мели (I ст. н. е.), Амміана Марцеліна (початок 30-х — кінець 90-х рр. IV ст. н. е.) і Павла Оросія (пр. 380 р. н. е. — V ст. н. е.) [Ps.-Scyl., Peripl., 69; Pomp. Mela, Chorogr., II, 3; Amm. Marc. Res gest., XXII, 8, 35; P. Oros., Hist., 1, 2, 4—6]. Пліній Старший (23/4—79 р. н. е.) і Клавдій Птолемей (II ст. н. е.) повідомляють про місце розташування Феодосії, а останній зазначає її координати (63°20' — 47°20') і тривалість у ній найдовшого дня (15 год 50 хв) [Plin.,

НН., IV, 12 (26); Ptol., Geogr., III, 6, 2; VIII, X, IV]. Ульпіан, В. Гарпократіон, псевдо-Скілак відзначають, що Феодосія знаходиться у скіфській землі. Амміан Марцелін (пр. 330—400 р. н. е.) вказує, що Феодосія — одне з міст Таврики, де не роблять людських жертвопринесень [Amm. Marc. Res gest, XXII, 8, 36].

Події I ст. до н. е., які зачепили місто, відображені Аппіаном (100—170 р. н. е.), що розповідає про відпадання Феодосії від Мітрідата VI Євпатора і захоплення її Фарнаком за допомогою скіфів та савроматів. Крім того, він відзначає, що поліс вигідно розташований у військовому плані [Appian, Mithr., 108, 120]. Про тісні зв'язки Феодосії і Геракліє Понтійської свідчить Мемнон (I ст. до н. е. — I ст. н. е.), коли пише про облогу міста Коттою у 72—70 р. до н. е. У важкій ситуації геракліоти двічі направляли послів із проханням про постачання продовольства й укладання союзу на Боспор, у Херсонес та Феодосію. Обидва посольства були успішними, і римлянам, аби перервати постачання Геракліє з моря, довелося почати морську блокаду, після чого місто пало [Мемп., Пер. Нррк., XVI, XLVII, 2; XLIX, 4]. Стефан Візантійський (VI ст. н. е.) згадує, як називали жителів поліса: Θεοδοσιαῖοι, Θεοδοσιαῖοις [Steph. Byz. Ethnic.]. Про нову назву міста — Ардабда — свідчить анонімний автор «Періпла Понта Евксінського» [Anon. Per. Pont. Eux., 77 (51)].

Феодосія і події, пов'язані з нею, згадуються в низці епіграфічних джерел, знайдених на археологічних пам'ятках Керченського й Таманського півостровів³, а також у херсонеському декреті на честь Діофанта⁴. Із Феодосії походять списки імен і надгробні епітафії на стелах [КБН, № 947—951]. Надмогильна стела з ім'ям феодосійця Філоксена походить з некрополя Пантікалея⁵. Орфографія назви міста відбита в написі з Мілета, датованому приблизно 200 р. до н. е., що підтверджуєповідомлення Стефана Візантійського⁶.

Локалізація античної Феодосії встановлена давно і не викликає сумніву⁷. Поліс знаходився на березі великої затоки біля півніжжя невисокого гірського хребта Тете Оба (289 м) і розташовувався на прибережній височині, що нині має назву «Карантинна Гірка». Це південна околиця сучасного міста, неподалік від мису Іллі. Височина зі східного — північно-східного боків амфітеатром спускалася до моря, з півдня була обмежена балкою, по дну якої протікав струмок. Її північні схили були відносно пологими — мабуть, з того боку розташовувалося передмістя. Дуже незначні розкопки Феодосії в порівнянні з іншими античними полісами Причорномор'я пояснюються могутніми середньовічними нашаруваннями і перебудуванням її залишків у межах сучасної забудови. У 50-ті рр. XIX ст. І.К. Айвазовський та А.А. Сибірський, С.Ф. де Вільньов, А.С. Люценко проводили розкопки курганного некрополя V—III ст. до н. е., що знаходиться на хребті Тете Оба⁸. У 1894 р. їх продовжив А.Л. Бертьє-Делагард; періодично, протягом 1978—1995 р., Є.А. Катюшин та інші дослідники⁹. Розкопки некрополя показали, що більшість поховань зроблено за обрядом трупопалення, відзначається незначна кількість похованих зі зброєю. Це істотно відрізняє некрополь Феодосії від некрополів інших боспорських міст і надає йому переважно грецького етнічного забарвлення¹⁰.

У другій половині XIX ст. з'являються перші публікації археологічних матеріалів із Феодосії, зокрема нумізматичних¹¹ і ювелірних виробів з некрополя¹². У зв'язку з будівництвом Феодосійського морського порту (1891—1895 рр.) на території міста проводилися значні земляні роботи, за якими спостерігав А.Л. Бертьє-Делагард. У той час було скопано північно-західну частину «Карантинної гірки» і зібрано значний археологічний матеріал, що належить до античного періоду існування міста. Він був опублікований вибірково, а здебільшого залишився невідомим¹³. Під час днопоглиблювальних робіт в акваторії морського порту на глибині до 10 м від поверхні води простежувалися залишки ймовірного античного молу, зробленого із вбитих у дно соснових паль, яких було нараховано близько 4 тисяч. Палі огорожували прямокутну у плані гавань¹⁴.

У 1949, 1951—1952 рр. розкопки на «Карантинній Гірці» проводила І.Б. Зеест, а з 1974 по 1977 рр. — Б.Г. Петерс¹⁵. Археологічними роботами були виявлені культурні нашарування потужністю до п'яти метрів, що належать до античного міста. Вони містили будівельні залишки V—III ст. до н. е. Зокрема, будинок V ст. до н. е., побудованого з ретельно обтесаних квадратів. Його внутрішні стіни були оштукатурені і покриті червоною та жовтою фарбою. До IV ст. до н. е. належить будинок на кам'яному цоколі зі стінами із сирцевої цегли. Підлоги приміщень були глинобит-

ними, посипалися пісковиковою кришкою чи вимощувалися вапняковими плитками, галькою. Дахи будинків та громадських будівель покривалися черепицею. Житлові приміщення опалювалися за допомогою вогнищ, споруджених із кам'яних плит. Будинки мали деякі елементи благоустрою: водостоки, вимости. Не викликає сумніву наявність колодязів, цистерн для збору дощової води, водопроводів від природних джерел та ін. Виявлено залишки металургійного виробництва — сиродутного горна I ст. н. е., а також значну кількість різноманітного археологічного матеріалу.

Межі античного міста дотепер не визначені. На підставі найближчих аналогій, зокрема античної Керкінітиди¹⁶ і Тіри¹⁷, а також Евесперид у Кіренаїці¹⁸, можна припустити, що площа Феодосії в різні періоди становила 5—20 га¹⁹. Хоча існує думка, що античне місто займало територію в 30—40 га²⁰. Центром міста був Карантинний пагорб, на якому, мабуть, розташовувався акрополь, теменос, агора, театр, суспільні будинки й садиби городян. Біля прибережного північно-східного підніжжя пагорба, майже на місці сучасного порту, очевидно, знаходився портовий район з торговими рядами, доками, складами, а периметр Карантинної гірки був оточений мурами і вежами²¹. У зв'язку з природними (підняття рівня моря) та антропогенними (засипання прибережної частини морського дна при будівництві порту наприкінці XIX ст. і наявність щільної сучасної забудови) факторами археологічне вивчення перемістя і портового району античного міста в даний час майже не можливе.

Матеріальна культура міста через відсутність систематичних розкопок вивчена недостатньо повно, а її характеристика довгий час ґрунтувалася на матеріалах некрополя і знахідках, зроблених під час будівництва порту²². У середині XX ст. публікуються раніше отримані і з'являються нові археологічні матеріали, що входять до робіт з нумізматики²³, чорнолакової червонофігурної кераміки²⁴, епіграфіки²⁵, коропластики²⁶, ювелірного мистецтва²⁷, гліптики²⁸. Опубліковано нові знахідки монет Феодосії, знайдені як на поселеннях сільської околиці, так і на території інших пам'яток²⁹. Видано керамічні клейма³⁰, графіті і діпінті³¹, надгробні рельєфи³², а також червонофігурну кераміку³³ з розкопок міста. На підставі цих матеріалів реконструюються різні сторони життя поліса та феодосійців³⁴. У цілому, наявні матеріали характеризують Феодосію як типово еллінське місто, що довгий час зберігало самобутні риси, незважаючи на порівняну віддаленість і варварське оточення.

Дотепер більше дослідженою є сільська околиця Феодосії, яка включає територію, дещо віддалену від міста і населену, в основному, гетерогенним населенням³⁵. Вона має межі від Акмонайського перешийку на сході та степової річки Індол на заході; на півдні степову зону регіону обмежують відроги Кримських гір: Тете Оба, Узун Сирт і гірський масив Агармиш, а також південно-східна частина Кримських гір аж до морського узбережжя; на півночі — солоне озеро Сиваш. На цій території виявлено 60 неукріплених поселень, 2 пастуші стоянки, 1 городище, 1 укріплене поселення, 4 укріплення типу невеликої фортеці, ґрунтові й курганні могильники, залишки валів. Вал, укріплення, поселення, 1 гірська садиба II ст. до н. е. — середини III ст. н. е. виявлені в Старокримській долині та її околицях³⁶ (рисунок). Потрібно зазначити, що варварські поселення і могильники V — першої третини III ст. до н. е. виявлені і на захід від річки Індол. Вони розташовуються на території степового Криму аж до річки Салгир³⁷, що свідчить про входження цих земель до сфери економічних інтересів Боспору. Щодо античних пам'яток, ця територія ще слабо вивчена з археологічної точки зору, і в майбутньому їй необхідно приділити найпильнішу увагу, що дозволить обґрунтованіше визначити її роль в історії Кримської Скіфії та Боспору.

Хронологія неукріплених сільських поселень степової зони регіону базується на датуваннях амфорної тари і клейм, коринфської, аттичної чорно- і червонофігурної кераміки, монетах. На підставі цього матеріалу їх виникнення можна віднести до початку V ст. до н. е., а загибель — до кінця першої третини III ст. до н. е.³⁸ Існування двох невеликих укріплень у передгірській зоні поблизу Феодосії і за амфорним матеріалом, і за монетними знахідками датується в межах: Біюк Янишар — від другої третини III ст. до н. е. до кінця II ст. до н. е., тут саме відомі матеріали II—III ст. н. е.; Куру Баш — від IV ст. до н. е. до третьої чверті III ст. н. е.; городище на горі Сари Кая датується серединою III ст. до н. е. — I ст. н. е.; укріплення (Берегове I) на узбережжі Феодосійської затоки IV ст.

до н. е. — I ст. н. е.³⁹. Однак життя на деяких із них переривалося через нестабільну військово-політичну обстановку на західних кордонах Боспору.

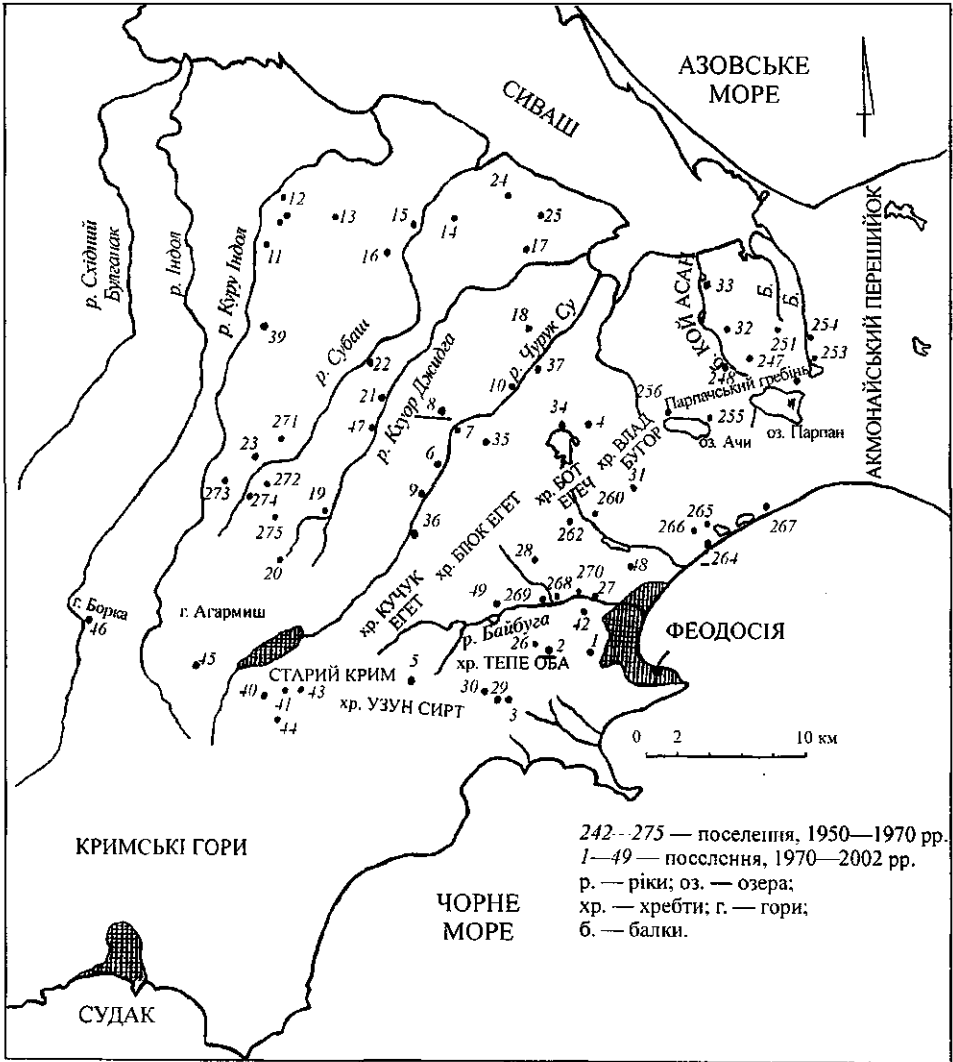
На початковому етапі існування Феодосія мала ближню хору («політіке»), що знаходилася безпосередньо за межами античного міста⁴⁰. Її приблизна площа, відповідно до досліджень інших полісів Північного Причорномор'я, могла становити 300—400 га⁴¹. Станом на теперішній час ця територія зайнята міськими будівлями. Одночасно зі становленням поліса відбувалося освоєння прилеглих територій та зміцнення зв'язків з місцевим варварським населенням — формувалася сільськогосподарська околиця.

У степовій частині регіону відомо 16 поселень (Тепе Оба; Узун Сирт (підніжжя); Надежда; Партизани 1, 2; Новопокровка 1, 3; Журавки 1, 2; Айвазовське; Кринички; Шубино 1; Іллічеве 1; Синицине 1; Владиславівка 1, 2), що, судячи з археологічного матеріалу, виникли на початку V ст. до н. е. і разом із ближньою хорою склали сільськогосподарську базу незалежної Феодосії. У IV ст. до н. е. їх кількість зростає до 60, що пов'язано з багатьма причинами, але головним чином з осіданням скіфів на землю. У цей час сільська околиця поліса досягає своїх максимальних розмірів. Письмові джерела свідчать про значний тогочасний обсяг хлібного експорту через Феодосійський порт. Наприкінці першої третини III ст. до н. е. внаслідок тиску сарматів і вимушеного переселення на півострів частини скіфського населення з Дніпро-Донського межиріччя, а також військово-політичного конфлікту між скіфами і грецькими державами на території Криму неукріплені поселення у рівнинній зоні частково гинуть, частково залишаються населенням — сільська околиця Феодосії значно скорочується.

Поселення розміщувалися порівняно компактними групами поблизу річок, джерел питної води і сприятливих для землеробства ґрунтів. На місцевості вони виділяються золістими плямами діаметром 30—70 м, що залишилися від присадибних зольників і позначають місця розташування житлово-господарських комплексів. На цих плямах зосереджений археологічний матеріал — переважно уламки амфорної тари та амфор з клеймами, чорнолакового посуду, ліпної кераміки, зернотерок, кісток тварин, монети та ін. Площа поширення підйомного матеріалу і кількість попелистих плям показують, що житлово-господарські комплекси розміщувалися на місцевості безсистемно, на певній відстані один від одного. Поселення мали куцуваний характер планової структури, якому відповідає кілька жител з розташованими навколо них господарськими об'єктами. У цьому плані поселення сільської околиці Феодосії схожі на ранні сільські поселення Боспору й Ольвії⁴². Межі поселень розпливчасті і визначаються за площею поширення підйомного матеріалу. Їхня площа коливається від 0,42 до 10 га. На цій підставі виділено три типологічні групи пам'яток: 1 — невеликі хутори площею до 0,5 га; 2 — селища середніх розмірів від 1 до 10 га, які складають велику частину відкритих пам'яток; 3 — сезонні стоянки пастухів, що знаходяться у присивашському степу і характеризуються незначним культурним шаром та невеликою площею. Потужність культурних відкладень на пам'ятках степової частини регіону складає 0,4—1,2 м.

Житлово-господарські комплекси на поселеннях є напівземлянками, глиняно-шпелневими і кам'яно-сирцевими будівлями⁴³. Підлоги в них були земляні, а дахи — із соломи чи очерету. Для опалення приміщень використовувалися відкриті вогнища і жаровні. З господарських об'єктів досліджені: глинобитна площадка, колодязь, смітник, зернові та господарські ями на поселеннях Ореховка 1, Новопокровка I⁴⁴. Глинобитний майданчик розташований з південної сторони житла і, очевидно, використовувався як тік. Колодязь у вигляді циліндричної ями в давнину, напевно, мав дерев'яний зруб. Зернові та господарські ями становлять обов'язковий атрибут житлово-господарських комплексів і поділяються на 5 основних типів, що відрізняються за формою та обсягом. Деякі ями використовували для скидання сміття і, вочевидь, як погребі.

Матеріали поселення Новопокровка I показали, що гончарний імпортований посуд складає всього 0,5 % від загальної кількості знайдених фрагментів кераміки. Остання поділяється на три групи: 1 — товстостінний посуд господарського призначення (казани, мортари, каструлі); 2 — тонкостінний кухонний і столовий посуд



Карта-схема Південно-Східного Криму з населеними пунктами античної епохи (сільська околиця Феодосії): 1 — Тепе Оба; 2 — Куру Баш; 3 — Біюк Янишар; 4 — Владиславівка 3; 5 — Сари Кая; 6 — Журавки 1; 7 — Журавки 2; 8 — Новопокровка 1; 9 — Маковка; 10 — Новопокровка 2; 11 — Іллічево 2; 12 — Орхівка 1; 13 — Софіївка; 14 — Шубіно 1; 15 — Шубіно 3; 16 — Мучне; 17 — Красновка 1; 18 — Островне; 19 — Бабенково; 20 — Кринички 1; 21 — Партизани 1; 22 — Партизани 2; 23 — Привітне; 24 — Сикицине; 25 — Красновка 2; 26 — Насипне; 27 — Ближне 4; 28 — Ближне 5; 29 — Узун Сирт (підніжжя); 30 — Узун Сирт (верхів'я); 31 — Роз'їзд-107 км 1; 32 — Корпеч; 33 — Тулумчак 2; 34 — Водосховище; 35 — Новопокровка 3; 36 — Садове 2; 37 — Василькове; 38 — пляж «Динамо»; 39 — Надєжда; 40 — Алан Тепе 1; 41 — Алан Тепе 3; 42 — Ближне 6; 43 — Карасан Оба; 44 — Мачук; 45 — Яман Таш; 46 — Бор Кая; 47 — Партизани 3; 48 — Дачі; 49 — Лісорозсадник. Пам'ятки, виявлені В.В. Веселовим, збережена нумерація за І.Т. Кругліковою (1975, с. 275—277): 247 — Фронтове I; 248, 249 — Фронтове II; 251 — Холмогорка II; 254 — Ячмінне III; 255 — Владиславівка I; 256 — Владиславівка II; 257 — Тамбовка I; 258 — Тамбовка II; 259 — Тамбовка III; 260 — Тамбовка IV; 262 — Тамбовка VI; 264 — Берегове I; 265 — Берегове II; 266 — Берегове III; 267 — Дальні Комиші; 268 — Ближне I; 269 — Ближне II; 270 — Ближне III; 271 — Донська; 272 — Романівка; 273 — Гоголівка; 274 — Айвазовське; 275 — Абрикосівка

(горщики, миски, різні типи аттичної черно- і червонофігурної чернолакової кераміки: кіліки, скіфоси, канфари, кратери, чашки, рибні блюда, сільнички, лекіфи); 3 — вироби спеціального призначення (мірні ойнохої, світільники, флакони, мініатюрний вотивний посуд). Уся гончарна кераміка датується в межах V — першої третини III ст. до н. е. Більшість типів цієї кераміки виявлені й на інших поселеннях.

Ліпна кераміка на поселенні Новопокровка I складала 11,5 % від усього керамічного комплексу і за функціональним призначенням поділяється на три основні групи: кухонна (казани, горщики, каструлі, жаровні); столова (гличики, миски, чаші, черпаки, кубки, сільнички, щідилки, гуттуси); тара (корчаги). Частина кухонної кераміки мала характерну для скіфського посуду орнаментацию у вигляді пальцево-нігтьових вдавлень на вінчиках, плічках чи ребрах денець. Окремі типи столової кераміки заложені та прикрашені характерним для кизил-кобинського (таврського) посуду врізаним лінійно-геометричним орнаментом. Типи цієї ліпної кераміки зустрічаються практично на всіх поселеннях степової зони регіону⁴⁵. До групи ліпних керамічних виробів спеціального призначення належать прясельця, грузила для ткацьких верстатів, ліпні статуетки, так звані хлібці, а також вироби зі стінок амфор. Майже на всіх поселеннях знайдені монети пантікапейського, феодосійського, херсонеського, фанагорійського, колхідського карбування, а також: графіті, скляні намистини, бронзові браслети, персні, підвіски, люстерка, наконечники стріл, дзвіночки; свинцеві прясельця, бронзові зооморфні предмети кінського спорядження. Залізні вироби представлені наральником і ножами; кістяні — рашпілями, голками і проколками, ложилами, наконечниками стріл, намистинами та ін. Кам'яні знаряддя представлені зернотерками, точильними каменями, брусками, каменями для праші, гилями та ін. Приблизно в другій половині IV ст. до н. е. матеріальна культура на всій території Європейського Боспору, включаючи сільську околицю Феодосії, стає однаковою внаслідок політичної стабільності, що наступила після входження поліса до складу Боспорського царства. Широкі міжетнічні контакти і господарська односторонність, пов'язана з переважною орієнтацією поселень на зернове виробництво, також сприяли нівелюванню матеріальної культури. У цілому, археологічні матеріали поселень мають численні аналогії у скіфських, таврських та античних пам'ятках Криму і Північного Причорномор'я, характеризують матеріальну культуру околиці Феодосії як сільську і свідчать, що основним видом діяльності населення було землеробство. Основою економіки поселень було сільське господарство, спрямоване на вирощування зернових культур та присадибне тваринництво.

Результати палеоботанічних аналізів показали, що на поселеннях переважно вирощували м'яку голозерну пшеницю, одно- і дворядний ячмінь, а також боби, горох, віку ервілію, жито, просо. Наявність певних видів бур'яну свідчить про тривале використання полів саме під зернові культури. Відповідно до цього, імовірно, практикувалися перелогова і двопільна системи землеробства, озимі та ярові посіви. Грунт обробляли ралами із залізними наральниками. Знахідка такого знаряддя зроблена на поселенні Новопокровка I. Як тяглову силу використовували волів, жали серпами, обмолочували різними способами і пристосовуваннями, зберігали зерно в ямах, мололи на зернотерках. Помел вівся великими, масивними важільними зернотерками, очевидно, на продаж, та маленькими, вживаними, в основному, у домашньому господарстві⁴⁶. Населення ближніх до Феодосії укріплень, як показує знахідка вапнякового тарапана на Куру Баші, у II—I ст. до н. е. вирощувало виноград, напевно, лише для власного вжитку.

Тваринництво мало переважно присадибний характер, однак наявність пасушних стоянок у присиваському степу свідчить, що існували і його відгінні форми. Археозоологічні дослідження кісткового матеріалу з поселення Новопокровка I показали, що тут розводили велику рогату худобу, коней, овець, кіз, свиней, курей і качок. Цей вид діяльності був спрямований на вирощування тяглових тварин, отримання м'ясо-молочних продуктів, шкур і вовни. З дикої фауни були виявлені кістки оленя, козулі, лисиці, борсука, зайця, куниці, хом'яка, чаплі, качок. полювання не мало великого значення і проводилося нерегулярно з метою добування хутра, шкір, м'яса.

Ремесла на поселеннях мали домашній характер і були спрямовані на задоволення особистих потреб жителів у деяких знаряддях праці та побутових виробках. Це — виготовлення ліпного посуду, дрібних знарядь праці, різних виробів з каменю, кістки, дерева, шкіри, а також вовнопрядіння і ткацтво, чинбарство. На укріпленнях виготовляли, в основному, ліпний посуд, ткацькі грузила, вироби з кістки.

У керамічних комплексах укріплених пунктів і городища другої половини III—I ст. до н. е. виділяється ліпна кераміка, характерна для пізньоскіфської культури Криму, орнаментована рельєфними наліпами у вигляді хвилі, волютовидних за-

витків, шишечок, стилізованих людських облич. та ін⁴⁷. Вона представлена фрагментами корчаг, горщиків, мисок з високими бортиками, тонкостінних чаш, кухлів. Серед ліпної кераміки виділяються фрагменти ручок від ліпних кухлів, виготовлені у вигляді мотузки з трьох перевитих джгутів, а також зразків, що імітують таку мотузку, іноді із шишечковидним наліпом у верхній частині. Вони є наслідуваним гончарним виробів і датуються, відповідно, II—I ст. до н. е. Аналогічна кераміка походить із Кутлакської фортеці (т. зв. Афінеон) I ст. до н. е. — I ст. н. е., низки інших укріплень (Карасан Оба, Сари Кая, Біюк Янишар) і окремих садиб (Мачук) феодосійської околиці і пов'язується з місцевим варварським населенням⁴⁸.

Ліпна кераміка верхніх нашарувань II—III ст. до н. е. укріплень (Куру Баш) і поселень (Алан Тепе 1) представлена фрагментами ліпних кухонних горщиків, кухлів, мисок. Виділяються фрагменти горщиків із характерними наліпами у вигляді дугоподібних ручок-упорів, «омегоподібними» наліпами в нижній частині ручок, наліпами у вигляді шишечок на верхній частині ручок. Таку орнаментацию на кераміці пов'язують із сарматами і датують II—III ст. н. е. Лискованій кераміці в цих шарах мало⁴⁹.

Гончарний столовий посуд верхніх шарів (II—III ст. н. е.) укріплення Куру Баш представлений глечиками, чашами червоноглиняними і червоно- та буролаковими; кружками червоноглиняними та червонолаковими мисками, червонолаковими з напівсферичним тулубом, з вертикальним бортиком; червонолаковими товстостінними посудинами типу корчаги; лутеріями; кубками; тарілками; світильниками з горизонтальною ручкою; блюдами з горизонтально відігнутих вінчиком і штампованим орнаментом на дні. У найнижчих шарах III—I ст. до н. е. частіше трапляються фрагменти лагіносів з ручками у вигляді скрученої мотузки, т. зв. мегарських чаш, і чорнолакового посуду IV—III ст. до н. е.⁵⁰. На укріпленнях Куру Баш і Біюк Янишар також були знайдені гончарні вироби спеціального призначення: фрагменти теракот, соленив і каліптерів, грузила для вертикальних ткацьких верстатів. Знахідки з металу на укріпленнях представлені бронзовими цвяхами, кільцями, пряжками, фібулами; свинцевими скріпами, залізними ножами. На городищі Сари Кая і укріпленні Куру Баш було також знайдено намисто⁵¹.

Лише після освоєння сільської округи у громадянської общини Феодосії з'явилася додаткова продукція, що дозволило полісу налагодити інтенсивну торгівлю з іншими античними центрами. Продаж сільськогосподарських продуктів забезпечив постійний приплив імпортованих товарів до міста. Таким продуктом насамперед була пшениця, вирощування якої мало в IV ст. до н. е. цілеспрямований товарний характер. У сільській околиці Феодосії пік торгівлі фіксується саме в зазначений час, коли, за повідомленням Страбона, спостерігається інтенсивний експорт пшениці через морський порт міста. Збільшення обсягу торгових операцій стимулювало виникнення нових поселень і розвиток сільськогосподарського виробництва.

Рання амфорна та чорнолакова кераміка свідчить, що на початку свого існування Феодосія мала переважно торгові зв'язки з іонійськими центрами й Афінами. Як показують матеріали поселень, імпорт аттичної чорнолакової кераміки не припинявся протягом V ст. до н. е. і особливо збільшився в його останній третині. З міста на поселення привозилися вино, олія й ремісничі продукції. Зокрема, зернотерки з трасса, фрагменти та цілі екземпляри яких знайдені на поселеннях не лише округи Феодосії, але й Боспору⁵². Ця порода походить з родовища, що знаходиться у 18 км на південний захід від Феодосії на північному схилі гори Святої в гірському масиві Карадаг, де перебували античні каменоломні⁵³. У цьому самому районі, біля Коктебеля, знаходиться велике солоне озеро Бараколь, в якому за античної доби, імовірно, вівся видобуток солі⁵⁴.

Хронологія амфорної тари і клейм відображає послідовні зміни в торгівлі Феодосії з різними античними центрами⁵⁵. Аналіз фрагментів амфорної тари поселень степової зони дозволив виділити центри, що постачали сюди продукцію з початку V до першої третини III ст. до н. е. На початковому етапі існування поселень надходила продукція іонійських центрів: Мілета, Самосу, Лесбосу, Хіосу. У другій половині V ст. до н. е. переважають постачання з Хіосу, Фасосу, Менди. У IV ст. до н. е. починають імпортувати південнопонтійські центри Гераклея

і Синопа, а також Колхіда. Особливо виділяється Гераклея, імпорт вина з якої багаторазово перекрив постачання з інших місць. У цей же час у дещо менших обсягах привозилося вино з Хіосу, Фасосу, Менди, Самофракії, Родосу, Пепарету. В останній третині IV ст. до н. е. Гераклея втрачає свої позиції у Південно-Східному Криму, і на перше місце виходить Синопа. Пік імпорту вина з цього міста припадає на останню чверть IV ст. до н. е. і домінує над імпортом з інших центрів.

Загалом, до цього часу враховано 1262 цілих і фрагментованих амфорних клейма, що походять з 29 пам'яток в околиці Феодосії, з них 700 належить Гераклеї, 446 — Синопі, 51 — Фасосу, 19 — Херсонесу, 10 — Хіосу, 12 — Родосу, 5 — Менді, 3 — центрам кола Фасосу, 2 — Книду, 1 — Косу, 13 — невідомим (невизначеним) центрам⁵⁶. Аналіз гераклейських і синопських клейм показує їхню повторюваність як у комплексах окремих поселень, так і на інших пам'ятках, що свідчить про синхронну закупівлю великих партій вина в амфорах. З одного боку, це вказує на контроль над виноторгівлею держав-імпортерів, а з іншого — на масовий привіз цієї продукції в місто саме після збору врожаю зерна нового року. В останній чверті IV — на початку III ст. до н. е. надходить також вино з Херсонеса і Книди. На деяких степових поселеннях знайдені поодинокі фрагменти коських і синопських амфор та клейм другої половини III ст. до н. е., а також боспорські монети початку II ст. до н. е., що свідчить про присутність тут населення. Гончарний кухонний і столовий посуд привозився на поселення в невеликій кількості.

На укріплених пам'ятках у найнижчих шарах трапляються фрагменти родоських амфор та клейм другої половини III — другої половини II ст. до н. е.; колхідських III—II ст. до н. е.; синопських III—I ст. до н. е.; гераклейських III ст. до н. е. Матеріал I ст. до н. е. — I ст. н. е. представлений фрагментами амфор: світлоглиняних широкогорлих із двоствольними ручками (тип С I, за С.Ю. Внуковим); світлоглиняних широкогорлих із профільованими ручками (тип С III, за С.Ю. Внуковим); червоноглиняних із двоствольними ручками; червоноглиняних з псевдодвоствольними ручками. У верхніх шарах частіше трапляються фрагменти амфор другої половини II — першої половини III ст. н. е.: широкогорлих рожевоглиняних; червоноглиняних із жолобчастим вінчиком; мірмекійського і фанарійського типів із плоским дном і ручками, профільованими чотирма чи п'ятьма пружками; червоноглиняних з воронкоподібним горлом; з «високопіднятими ручками»; світлоглиняних вузькогорлих типів С і Д, за Д.Б. Шеловим. У цілому, до регіону постачалося вино з південно-понтійських центрів і Боспору.

Уже наприкінці V і особливо в другій половині IV—III ст. до н. е. частина торгових операцій здійснювалася з використанням грошей, про що свідчать знахідки монет практично на всіх поселеннях регіону⁵⁷. На деяких поселеннях знайдені монети раннього феодосійського карбування, що, поряд з амфорним матеріалом, вказує на розміри полісних володінь. Окрім цього, знахідки боспорських монет на західніших і внутрішніх районах Кримського півострова доводять їхнє входження до сфери економічних та політичних інтересів Боспору. Більшість знайдених монет належить до масових емісій Боспору другої половини IV — першої третини III ст. до н. е., орієнтованих на внутрішній ринок. Це свідчить про інтенсивний розвиток у регіоні товарно-грошових відносин та існування значної кількості дрібних виробників і споживачів. За гроші, очевидно, купувалися окремі ремісничі вироби: знаряддя праці, посуд, прикраси та ін. Існування роздрібною торгівлі підтверджує знахідка мірної ойнохої і кам'яної гирі на поселенні Новопокровка I. Не можна виключати і продаж багатими представниками сільських громад (представниками скіфських царських родів?) великих партій зерна за гроші великих номіналів.

Знахідки ліпної кераміки, орнаментованої наліпними пружками, знарядь праці з каменю, кременя і бронзи на частині поселень та сезонних стоянок свідчать, що ці місця були заселені носіями білозерської археологічної культури ще в епоху пізньої бронзи. Судячи зі зростаючої кількості виявлених пам'яток, щільність розселення цього населення була порівняно великою⁵⁸. Однак пов'язаного з ним могутнього культурного шару, як на античних поселеннях, так і сезонних стоянках, не зафіксовано. Населення — носій цієї культури — було тим

субстратом, на якому пізніше сформувалася кизил-кобинська культура і культура таврів гірського Криму⁵⁹. З її носіями ще у другій половині VII—VI ст. до н. е. мали контакти скіфи⁶⁰. Унаслідок етнічних взаємин сформувався скіфо-кизил-кобинський етнос, що займав головним чином передгір'я і, частково, степову зону Кримського півострова⁶¹. Це населення мало напівкочовий спосіб життя, займалося скотарством і примітивним землеробством, за яких відбувалася часта зміна місць проживання. Напевно, воно залежало від скіфів. Однак племена, що проживали в гірському Криму, залишилися незалежними і згодом одержали загальний етнонім «таври». Скіфо-кизил-кобинське населення не створило власної культури, що відрізнялася б від скіфської чи таврської, і не стало самостійним етносом, а тому не відображено письмовими й епіграфічними джерелами⁶². Схоже, до скіфо-кизил-кобинського населення має стосунок могильник Фронтоне I⁶³, а до його нащадків — могильник поселення Кринички I⁶⁴.

Знахідки на поселеннях і в некрополях ліпної кераміки скіфського і таврського типів вказують на те, що тут проживало змішане скіфо-кизил-кобинське населення⁶⁵. Така сама кераміка знайдена на багатьох сільських поселеннях та ґрунтових могильниках, у містах античного часу на Кримському півострові⁶⁶. Осідання на землю скіфо-кизил-кобинського населення у Південно-Східному Криму почалося наприкінці VI — на початку V ст. до н. е. після появи тут еллінів. Їхня колонія Феодосія відіграла роль своєрідного каталізатора цього процесу. Таким чином, під час заснування Феодосії колоністи контактували як з кочовими скіфами та гірськими таврами, так і зі змішаним скіфо-кизил-кобинським населенням. Археологічні матеріали показують, що воно увійшло до числа жителів перших сільських поселень, де, імовірно, складало основну частку населення.

У зв'язку з інтенсивним осіданням на землю скіфів наприкінці V — на початку IV ст. до н. е. скіфо-кизил-кобинське населення було значно «розведене» і асимільоване ними. Це відобразилося і на матеріальній культурі поселень. Її основний фон став переважно скіфським, і лише поховальні пам'ятки та ліпна кераміка свідчать про колишню неоднорідність етносу. Якесь частка його нащадків унаслідок припинення існування поселень на рівнині наприкінці першої третини III ст. до н. е. перемістилася в передгір'я на укріплені пам'ятки. Наслідкування давніх традицій, зокрема в ліпній кераміці і поховальному обряді, спостерігається тут ще досить довго — до початку II ст. н. е.⁶⁷

Інтенсивні контакти варварів та греків сприяли формуванню змішаного греко-варварського населення. Археологічні матеріали також свідчать, що на поселеннях вже з V ст. до н. е. проживали і греки. Це доводять знахідки ранніх теракот, графіті, наземне кам'яно-сирцеве домобудівництво та вирощування таких видів пшениці, що були притаманні переважно грецькій системі землеробства, а для пізнішого часу — і матеріали некрополів (Кринички I; Фронтоне II)⁶⁸.

Скіфо-кизил-кобинське населення, яке увійшло до складу перших сільських поселень, могло бути залежним від скіфських правителів різного рівня і більшу частину врожаю віддавало їм як платню (данину) за користування землею. Про подібну практику свідчить Страбон [Strab., VII, 4, 6]. Очевидно, таке становище збереглося і в IV — першій третині III ст. до н. е., коли основну масу жителів поселень складали скіфи. Поліс експлуатував сільських жителів переважно шляхом нерівноцінного обміну. У другій половині III ст. до н. е. — до середини III ст. н. е. на укріплених пунктах проживало залежне від боспорських царів населення, що несло прикордонну службу й обробляло прилеглі землі, так само як і на території Європейського Боспору⁶⁹. У III ст. до н. е. — першій половині I ст. н. е. це були нащадки автохтонного тавро-скіфського населення, пізніше, з другої половини I — до середини III ст. н. е., у регіоні проживали представники сарматського етносу, що переконливо доводять матеріали ліпного керамічного комплексу і поховань.

Скіфо-кизил-кобинське населення у V ст. до н. е. складалося з великих сімейно-родових груп, об'єднаних у напівкочові громади, про що свідчить багаторазове використання для поховань ґрунтових і кам'яних ящиків⁷⁰. Вочевидь, такі поховальні споруди належали членам однієї сімейно-родової групи. На конкретному поселенні також могла проживати одна сімейно-родова община, окремі сім'ї якої володіли житлово-господарськими комплексами.

Основним ядром кочового скіфського суспільства, як встановлено дослідниками, була мала індивідуальна сім'я. Після осідання на землю зі зміною господарської діяльності у скіфів, відповідно, змінилася форма сім'ї та общини⁷¹. Зокрема, це могла бути велика сімейно-родова община, що складалася з нерозділених, патріархальних сімей, які знаходяться в близьких родинних зв'язках. Колективні поховання в курганних могильниках це підтверджують⁷². Її формування у скіфів полегшувалося існуванням такого ж інституту у скіфо-кизил-кобинського населення. У IV ст. до н. е. сільські поселення могли бути представлені великосімейними общинами-патроніміями з кількох родинних сімей⁷³. З часом ця громада трансформувалася в сільську, при якій могла існувати общинна власність на землю. Населення укріплених поселень і фортець також, мабуть, об'єднувалося в сільські громади.

Археологічні джерела схарактеризують деякі релігійні уявлення сільського населення. Аналіз теракот, ліпних статуєток, графіті, ям-ботросів і деяких інших матеріалів показав, що воно шанувало божеств, пов'язаних із землеробством, скотарством, родючістю. Існував також культ вогню та домашнього вогнища. Загалом, релігійні вірування мали змішаний греко-варварський характер⁷⁴.

ІСТОРИЧНИЙ НАРИС

Заснування Феодосії було прямо пов'язане з перською експансією Іонії після 545 р. до н. е., що викликало міграцію частини еллінів, які там проживали, у Північне Причорномор'я⁷⁵. На чолі цього процесу стояв Мілет, околиця якого найбільше постраждала від перського вторгнення⁷⁶. Цей поліс вивів та заснував у Північному Причорномор'ї також Тіру, Ольвію, Керкінітіду, Пантікапей і до середини VI ст. до н. е. мав значний досвід в організації подібних заходів. Виведенню колонії передував тривалий період знайомства з місцевістю, де передбачалося заснування апойкії. Південно-Східний Крим та узбережжя Феодосійської затоки були добре відомі грецьким мореплавцям, оскільки при каботажному плаванні вздовж кримських берегів настільки зручна бухта не могла залишитися непоміченою і, безсумнівно, відвідувалася еллінами. Тому в метрополії, перед виведенням колонії, були добре поінформовані щодо географічної, демографічної, політичної ситуації у цьому регіоні Кримського півострова.

Початковий період життя Феодосії через археологічну невивченість городища і, особливо, його ранніх шарів залишається маловідомим. Під час розкопок нижнього горизонту нашарувань міста були виявлені фрагменти ліпної чорнолискованої кераміки, орнаментованої врізним геометричним орнаментом⁷⁷. Їх наявність свідчить про спільне проживання і змішування греків з місцевим скіфо-кизил-кобинським населенням⁷⁸. Дослідження виявлених у Феодосії фрагментів чорнофігурної та червонофігурної кераміки, теракот і амфорної тари з поселення Новопокровка I показали, що вони належать до кінця VI — початку V ст. до н. е.⁷⁹. Про Феодосію V ст. до н. е. також не відомо майже нічого, за винятком того, що це був незалежний поліс, який надав притулок вигнанцям з Боспору після приходу там до влади династії Спартокидів у 438/7 р. до н. е.⁸⁰. Протягом V ст. до н. е. зросло населення міста і його економічний потенціал, укріпилися торговельні зв'язки з Афінами та іншими центрами античного світу, була освоєна сільськогосподарська околиця. Археологічний матеріал і письмові джерела свідчать, що до кінця V ст. до н. е. міська громада могла будувати монументальні будинки, оборонні споруди, карбувала власну монету. Освоєнню сільськогосподарської околиці сприяв інтенсивний приплив біженців з Мілета після розгрому цього поліса персами в 494 р. до н. е.⁸¹. Амфорний матеріал з частини поселень сільської околиці показує, що їх заснування також відбулося на початку V ст. до н. е.⁸². Події боспоро-феодосійської війни кінця 90-х — початку 80-х рр. IV ст. до н. е. відображені в письмових джерелах, завдяки чому до нас дійшли деякі свідчення про місто того часу. Активну участь у цій війні взяла Гераклея. Її позиція була зумовлена тим, що вона вивозила через феодосійський порт хліб, вирощений у сільськогосподарській околиці поліса і рівнинах Керченського півострова, а також мала тут значні ринки збуту вина. На це вказує амфорний імпорт з Гераклеї, присутній практично на всіх поселеннях степової зони регіону. У

першій половині IV ст. до н. е. він переважає порівняно з імпортом інших виноробних центрів⁸³. Можливо, у період незалежності Феодосії Гераклея також мала право на безмитний вивіз хліба, а гераклеїські купці тримали у своїх руках посередницьку торгівлю зерном, що приносило великі прибутки цьому південно-понтійському узятю. Перспектива втратити цю важливу статтю доходів спонукала Гераклею взяти участь у цьому конфлікті⁸⁴.

Феодосія — один із полісів, який, попри військовою перевагу Боспору, чинив йому завзятий опір, але був підкорений та увійшов до його складу⁸⁵. Стосовно дати закінчення цієї війни (від 80-х до середини 50-х рр. IV ст. до н. е.) та її етапів існують різні погляди, що пов'язано з нестачею нових матеріалів⁸⁶. Нові епіграфічні джерела дозволяють віднести цю подію до 389/8 р. до н. е.⁸⁷.

В економічному й політичному розвитку Боспору Феодосія завжди посідала особливе місце. Боспорські правителі підкреслювали це у своїй титулатурі⁸⁸. Важливу роль у цьому відіграло стратегічне та економічне становище поліса, який став форпостом на західних кордонах царства і був адміністративним центром значної землеробської околиці. Очевидно, в офіційних документах боспорських царів під Феодосією розумілося не стільки місто, скільки прилегла околиця⁸⁹, що мовою місцевого населення мала паралельну назву Кафа. Із поступовим згасанням античного міста у вжиток все більше входила ця назва, що збереглася аж до кінця XIII ст., коли й була привласнена генуезькою факторією.

З цих причин полісом, імовірно, керував один із членів правлячої династії боспорських царів, а в римський період — воєначальник⁹⁰. До моменту входження до складу Боспору Феодосія мала досить розвинену сільську околицю, що була орієнтована на вирощування пшениці. Її експорт був основною умовою процвітання сільських поселень та міста. Поряд із пшеницею, можливо, вивозилися продукти тваринництва, риба, раби. Після включення Феодосії до складу Боспору й переустаткування її порту, закріпилася залежність сільської околиці від боспорських царів, що деякою мірою було одним зі способів впливу як на феодосійську общину, так і на місцеве землеробське населення⁹¹.

В останній чверті V ст. до н. е. місто почало випускати срібні та мідні монети, карбування яких продовжувалося з перервами до кінця першої третини III ст. до н. е.⁹². Наприкінці першої третини III ст. до н. е. феодосійські монетні емісії відновилися, що було пов'язано з особливим прикордонним статусом міста, якому знадобилися додаткові кошти. Монети феодосійського карбування знайдені на ближніх та віддалених (до 50 км усередину півострова) від Феодосії поселеннях (Тепе Оба; Виноградне; Новопокровка 1, 3; Насипне; Ближне 1, 3; Лісорозсадник; Узун Сирт (підніжжя); Айвазовське; Кринички 1; Надежда), що побічно вказує на розміри полісної хори. Після приєднання до Боспору у Феодосії та її околиці в обігові перебувають монети пантікапейського карбування⁹³. На початку I ст. до н. е. в околиці поліса, імовірно, була в обігу монета південнопонтійських міст, що входять до складу держави Мітрідата VI Євпатора, а в наступний час аж до кінця III ст. н. е. — монета боспорського та римського провінційного карбування.

IV ст. до н. е. було часом найвищого економічного підйому поліса і сільської околиці Феодосії. У цей час максимально збільшується площа міста, будуються монументальні споруди іонічного і доричного ордерів, зростає кількість сільських поселень. Загальна ситуацію відображають і матеріали міського некрополя⁹⁴. Період процвітання закінчився наприкінці останньої третини III ст. до н. е. внаслідок тиску сарматів і, ймовірно, їх грабіжницьких рейдів усередину Кримського півострова⁹⁵. У зв'язку з цим сільське населення змушене було залишити обжиту територію степової рівнини і переселитися частково в передгір'я, частково в спокійніші райони Боспорського царства. У цей час спостерігається запустіння і Кримського степу, де поховання скіфського типу після середини III ст. до н. е. невідомі⁹⁶.

У другій чверті III ст. до н. е. на морському узбережжі (Берегове I) і в ближніх до Феодосії передгір'ях (Куру Баш, Біюк Янишар) з'являються укріплення типу невеликої фортеці, а в середині III ст. до н. е. також городище на горі Сари Кая⁹⁷. Водночас аналогічні укріплення, поселення і вал з'являються у Старокримській долині і гірській частині Південно-Східного Криму. На певному етапі (III ст. до

н. е. — III ст. н. е.) ближні до міста (Віюк Янишар, Куру Баш, Веретове 1) фортеці були ланками укріпленого району і виконували захисні функції на західних кордонах Боспору. Їх населення охороняло кордони та хори міста, займалося землеробством і скотарством та перебувало у підпорядкуванні боспорських царів. Етнічна належність населення укріплень у другій половині III—I ст. до н. е., що знаходилися в передгір'ях (Сари Кая, Карасан Оба, Яман Таш, Бор Кая), ще недостатньо вивчена, однак, судячи з нових матеріалів (в основному, це ліпна кераміка), воно було місцевим і належало до еллінізованого пізньоскіфського (тавро-скіфського) населення Південно-Східного Криму⁹⁸.

Натискові сарматів Боспор протиставив нормалізацію відносин зі скіфами. Скіфо-боспорський союз скріплювався традиційними шлюбами між представниками боспорського і скіфського царських дворів⁹⁹. У цілому, подолання економічної й політичної кризи призвело до створення в Криму двох конфронтуючих союзів — боспорців і скіфів, херсонеситів і сарматів. Їх утворення зумовило тимчасову стабілізацію життя на Кримському півострові¹⁰⁰. За умов політичної рівноваги сил в останній чверті III ст. до н. е. на якийсь час відроджується хора й економіка Феодосії. Про це свідчать поодинокі знахідки на неукріплених поселеннях рівнини синопських клейм другої половини III ст. до н. е. і боспорських монет початку II ст. до н. е.

Протягом II ст. до н. е. Боспор ледь витримує посилений тиск сарматських племен. Серед них особливо виділяються сатархи, що кочували у присиваських степах і робили грабіжницькі набіги на Боспор¹⁰¹. Можливо, в один з таких набігів близько 180 р. до н. е. було спалено та зруйновано укріплення на хребті Віюк Янишар. Удруге це укріплення зруйноване наприкінці II ст. до н. е., що, можливо, було пов'язано з походом Діофанта проти Савмака навесні 107 р. до н. е.¹⁰². До цього ж часу належить і зруйнування житлових кварталів у Феодосії¹⁰³. Схоже, воєнні дії того часу торкнулися і городища на горі Сари Кая, і укріплення поблизу села Виноградне (Куру Баш), де після їхнього захоплення, імовірно, були залишені понтійські гарнізони¹⁰⁴. Можливо, такий гарнізон був і на укріпленні Фронтове, оскільки в матеріалах некрополя II—III ст. н. е. були знайдені вдруге використані надгробні стели, що належать малоазійським грекам¹⁰⁵. Археологічні дані свідчать про затяте протистояння експедиційних військ Діофанта і жителів Феодосії та її околиці. Очевидно, це було наслідком того, що місто підтримало Савмака і поряд з Пантікапеєм було опорною базою повсталих¹⁰⁶.

Відновивши на Боспорі свою владу, Мітрідат VI Євпатор почав підготовку до війни з Римом, основний тягар якої довелося нести населенню Боспору. Звідси для понтійської армії надходило продовольство, сировинні і людські ресурси. Схоже, що якась частка цих поставок йшла з Феодосії¹⁰⁷. Усе це викликало зростаюче невдоволення боспорців і врешті-решт призвело до кількарізних виступів проти понтійської адміністрації. У 63 р. до н. е. проти Мітрідата повстала Фанаторія, згодом Феодосія та інші міста Північного Причорномор'я. Син Мітрідата Фарнак підтримав повсталих, що забезпечило йому визнання Рима і царський трон. Внутрішній безлад у Римській імперії дозволив йому розпочати відтворення Понтійського царства. Об'єднання територій почалося успішно, але в 47 р. до н. е. Гай Юлій Цезар у битві під Зеле розбив Фарнака. Після розгрому він утік на Боспор, де йому знову довелося брати силою Феодосію і Пантікапей і боротися проти свого намісника Асандра, який, отримавши звістку про поразку Фарнака, узурпував владу та оголосив себе правителем. У цій боротьбі Фарнака підтримали скіфи і сармати, але незабаром він загинув.

Новий правитель Боспору провів низку заходів щодо зміцнення царства. Зокрема, намагався підкорити Херсонес¹⁰⁸. Очевидно, у період його правління з метою контролю за тавро-скіфами була побудована фортеця «Афінеон» і вал у Старокримській долині¹⁰⁹. Схоже, прикордонну службу на ній несли представники місцевих тавро-скіфських племен. У цих подіях Феодосії традиційно належала роль бази і прикордонного форпосту, на який спиралися боспорські царі у своїй боротьбі з варварами і Херсонесом. Зокрема, у період з 15/6 по 22/3 р. н. е. воєнні дії проти тавро-скіфів вів Аспург, який походив із сарматського середовища Прикубаня¹¹⁰. У лапідарних написах він названий царем Боспору і

Феодосії ¹¹¹. Під час правління цього царя посилюється сарматська присутність на Боспорі та, імовірно, на укріпленнях західного прикордоння біля Феодосії. Знахідки монет Мітрідата VIII у Старому Криму та біля села Сінне Білогірського району показують, що далека околиця Феодосії в I ст. н. е. входила до складу Боспору ¹¹². Конфлікт цього царя з Римом призвів до того, що Боспорське царство надовго потрапило під його протекторат, і в подальшому виступало в руслі римської політики щодо варварів Північного Причорномор'я. Прогресуючий приплив сармато-аланів на Боспор, їх участь у воєнних подіях проти пізньоскіфського населення призвели до радикальних змін у культурі й етнічному складі населення царства та деяких регіонів Кримського півострова ¹¹³. Наприкінці I — початку II ст. н. е. сарматська присутність фіксується і у Південно-Східному Криму ¹¹⁴. Складна обстановка змусила римлян ввести свої війська до Південно-Західної Таврики і деяких пунктів узбережжя ¹¹⁵. Можливо, на початку II ст. н. е. римський гарнізон знаходився в Казекі — невеликому пункті на мисі Чауда, на південно-східній стороні Феодосійської затоки ¹¹⁶. Римляни прагнули гарантувати безпеку каботажного плавання уздовж південного узбережжя Таврики та військовий контроль у стратегічно важливих пунктах. Однак, відповідно до перилу Арріана, Феодосія вже у першій половині II ст. н. е. була «спустілим містом». Причиною цього могла бути активність тавро-скіфів і вторгнення на півострів сарматських племен. Очевидно, у результаті цього гинуть пізньоскіфські поселення у південно-західному і центральному Криму ¹¹⁷. Можливо, їхньому нападу піддалася Феодосія та укріплення околиці, що призвело до тимчасового запусіння міста.

Воєнні операції проти тавро-скіфів проводилися боспорськими царями і в наступний час. Зокрема, Савромат II (174/5—210/1 рр. н. е.) провів кампанію проти них і стабілізував обстановку на західному кордоні Боспору. Знахідки монет ¹¹⁸ і лапідарні написи зі Старого Криму ¹¹⁹ та Судака ¹²⁰ підтверджують, що наприкінці II — на початку III ст. н. е. влада Боспору поширювалася на всю гірську Таврику ¹²¹. У цей час існувало укріплення в центрі Акмонайського перешийка, серед мешканців якого були сармати і греки ¹²². У II—III ст. н. е. на укріпленні Куру Баш несли службу вихідці із сарматських племен ¹²³.

Про Феодосію того часу нічого невідомо, але важко уявити, щоб настільки масштабні операції проводилися без опорної бази. Вигідне стратегічне місце розташування і зручна гавань не залишилися без уваги — якийсь населений пункт тут знаходився. Згідно з епіграфічними джерелами та новими археологічними матеріалами ¹²⁴, можна стверджувати, що цей пункт все-таки був не зовсім «спустілим» і продовжував існувати у II—початку IV ст. н. е. як основна військова база й адміністративний центр на західних кордонах Боспору.

У 50-ті рр. III ст. н. е. німецькі племена готів і боранів вторглися у боспорські володіння. Територія Європейського Боспору не постраждала, але контроль над західними межами був значно послаблений ¹²⁵. У цей час припинила своє існування Куру Баш — остання фортеця, що прикривала західні підступи до Феодосії. Схоже, що в цей час до Феодосії прибули переселенці зі зруйнованих готами Танаїса і Горгілії ¹²⁶. Після перемоги царя Тейрана над готами у 276 р. н. е. Боспор відновив колишній вплив в Південно-Східній Тавриці, оскільки в написі того часу згадується воєначальник Феодосії — Менестрат ¹²⁷. Західний кордон держави не змінився і на початку IV ст. н. е. Про це свідчить присвятний напис з Пантікапея про будівлю молитовні у 306 р. н. е. воєначальником і представником римської адміністрації у Феодосії Аврелієм Валерієм Согом ¹²⁸. В існуванні тут опорного пункту тепер були зацікавлені римляни, які намагалися консолідувати антиварварські сили на північно-східних кордонах імперії.

Напевно, остаточно Феодосію було закинуто під час херсонесько-боспорських воєн, про які розповідає Костянтин Багрянородний ¹²⁹. Оскільки наприкінці III ст. н. е. на Боспорі до влади прийшов цар Фофорс (285/6—308/9 рр. н. е.), який походить з місцевої сарматизованої знаті, це призвело до різкого повороту зовнішньої політики держави ¹³⁰. Тепер вона була направлена проти Римської імперії. У ситуації, що склалася, Рим робить ставку на Херсонес, що на довгий час стає провідником його політики на півострові. Антиримські дії боспорського царя «Савромата» змусили Діоклетіана звернутися до Херсонеса з проханням почати

бойові дії проти Боспору. У результаті другої війни (328—330 рр. н. е.), події якої відбувалися в місцевості «Кафу», боспорське військо потерпіло поразку. До цього часу належить приховання скарбів в околицях Феодосії і Південно-Східному Криму, знайдених в наш часи¹³¹. Судячи з того, що сторони, які брали участь у протиборстві, розташувалися одна проти одної «на горах», можна припустити, що конкретна місцевість «Кафу» була гористою. Цій характеристиці відповідає район до південного заходу — північного заходу від міста, тобто гірська частина Південно-Східного Криму. Можливо, саме вона мала таку назву мовою місцевого населення. У цій же місцевості було встановлено кордон між Херсонесом і Боспором. Результати третьої війни (друга чверть IV ст. н. е.) особливо негативно відобразилися на долі Феодосії, оскільки кордон боспорських володінь було відсунуто з Кафи і встановлено по так званому Узунларському валу¹³². Після цих подій місцевість Кафу (сільська околиця Феодосії) перейшла до складу херсонесських володінь¹³³. В анонімному географічному документі 360—386 рр. н. е. вона згадується в одному блоці із Херсонесом¹³⁴. На самій же Феодосії вкотре позначився стан прикордонного міста, в якому спокійне життя було можливе тільки при сильній державі, захищених кордонах і стабільній зовнішній обстановці. У той час ані Херсонес, ані Боспор не могли забезпечити цьому пункту такі умови, що й призвело до його чергового ґрунтового запустіння. Навала гунів наприкінці IV — на початку V ст. н. е. підвела остаточно риску під існуванням античної Феодосії. Вони захопили степовий Крим та західну частину європейського Боспору, що дуже негативно позначилося на колісній процвітаючому полісі¹³⁵. Імовірно, життя в ньому не згасло повністю, але це давно було вже не місто, а, мабуть, невелике селище — «торговище», життя якому, як і раніше, давало море¹³⁶. Антична Феодосія відійшла разом з античною епохою. Анонімний автор «Перипла Понта Евксинського» відзначає, що Феодосія — спустіле місто, що на аланській чи таврській говірці мало назву Ардаба.

¹ *Каллистов Д.П.* Очерки по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — Л., 1949. — С. 60; *Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство. — М.—Л., 1949. — С. 22, 58, 192; *Шелов Д.Б.* Феодосия, Гераклея и Спартокиды // ВДИ. — 1950. — № 3. — С. 168; *Жебелев С.А.* Северное Причерноморье. Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. — М.—Л., 1953. — С. 64; *Roebuck C.* Ionian Trade and Colonization. — New York, 1959. — P. 121; *Блаватский В.Д.* Феодосия VI—IV вв. до н. э. и её название // СА. — 1981. — № 4. — С. 21; *Петерс Б.Г., Голенцов А.С.* Археологические раскопки Феодосии в 1975—1977 гг. // КСИА. — 1981. — № 168. — С. 68; *Виноградов Ю.Г.* Полис в Северном Причерноморье // АГ. — М., 1983. — Т. 1. — С. 368, 370; *Ehrhardt N.* Milet und seine Kolonien: Vergleichende Untersuchung der kultischen und politischen Einrichtungen. — Frankfurt am Main—New York, 1988. — S. 82; *Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д.* Греческая колонизация Боспора // Причерноморье VII—V вв. до н. э. Письменные источники и археология. Материалы V Международного симпозиума по древней истории Причерноморья. — Тбилиси, 1990. — С. 35; *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия. История и культура. — Симферополь, 2000. — С. 47.

² *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия... — С. 98.

³ *Корпус боспорских надписей.* — М.—Л., 1965. — №№ 6, 6а, 8, 36, 64, 1111; *Блаватская Т.В.* Посвящение Левкона I // РА. — 1993. — № 2. — С. 34.

⁴ *Latyshev V.* Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et latinae. — Petropolis, 1916. — V. 1. — № 352.

⁵ *КБН.* — № 231.

⁶ *Wiegand Th.* Milet. Ergebnisse der Ausgrabungen und Untersuchungen seit dem Jahre 1899 // Delphinion in Milet von G. Kaverau und Alb. Rehm. — Н. III. — Berlin, 1914. — S. 215, № 75.

⁷ *Качарава Д.Д., Квирквелия Г.Г.* Города и поселения Причерноморья античной эпохи (малый энциклопедический справочник). — Тбилиси, 1990. — С. 294.

⁸ *Петерс Б.Г.* Феодосия // АГСП. Археология СССР в 20-ти томах. — Т. 4. — М., 1984. — С. 63, 83; *Катюшин Е.А.* Феодосия, Каффа, Кефе. — Феодосия, 1998. — С. 31, 32; *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия... — С. 19.

⁹ *Катюшин Е.А., Айбабина Е.А.* Раскопки в окрестностях Феодосии // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 328; *Катюшин Е.А.* Раскопки в окрестностях Феодосии // АО 1978 г. — М., 1979. — С. 335; *Катюшин Е.А.* Раскопки в окрестностях Феодосии // АО 1979 г. — М., 1980. — С. 274; *Бейсанс Д., Жиода А., Морель Ж., Катюшин Е.А., Евсеев А.А.* Раскопки на

окраине Феодосии // АИК 1994 г. — Симферополь — Харьков, 1997. — С. 54; *Айбабин А.И.* Античное погребение в Феодосии // КСИА. — 1978. — Вып. 156. — С. 80.

¹⁰ *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия... — С. 98.

¹¹ *Кёне Б.* Описание музеума кн. В.В. Кочубея. — СПб., 1857. — Т. I. — С. 271; *Бурачков П.О.* Общий каталог монет, принадлежащих эллинским колониям, существовавшим в древности на северном берегу Черного моря в пределах нынешней России. — Одесса, 1884. — Ч. I. — С. 15, 19, 30; *Гиль Х.Х.* Новые приобретения моего собрания // ЗИРАО. Новая серия. — 1891. — Т. 5. — С. 347.

¹² *Толстой И., Кондаков Н.* Русские древности в памятниках искусства. — СПб., 1889. — Вып. I. — С. 59, 61, 64, 65; *Их же.* Вып. II. — С. 155, 157.

¹³ *Юревич В.Н.* Надписи на ручках и обломках амфор и черепиц, найденных в Феодосии в 1894 г. // ЗООИД. — 1895. — Т. 18. — С. 87—174; *Деревицкий А., Павловский А., Штерн Э.* Музей Имп. ООИД. — Одесса, 1897. — Вып. I. — С. 21—28, табл. VI—X; *Штерн Э.Р.* Graffiti на античных южно-русских сосудах // ЗООИД. — Одесса, 1897. — Т. XX. — С. 163—199; *Деревицкий А., Павловский А., Штерн Э.* Музей Имп. ООИД. — Одесса, 1898. — Вып. II. — С. 44, табл. XVIII; *Штерн Э.Р.* Феодосия и ее керамика // Музей Императорского Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1906. — Вып. III. — С. 91; *Вальдгауер О.Ф.* Женская голова из Феодосии // ЗООИД. — Одесса, 1906. — Т. XXVI. — С. 191—202; *Вальдгауер О.Ф.* Торс из Феодосии // ЗООИД. — Одесса, 1906. — Т. XXVI. — С. 203—213; *Варнеке Б.В.* Античные терракоты из собрания Н.Ф. Высоцкого // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. — 1906. — Т. 22. — Вып. 4. — С. 232—235; *Кибальчич Т.В.* Южнорусские геммы. — Берлин, 1910. — С. 30 и сл., табл. I—VIII, X—XIV, XVI, XVII; *Штерн Э.Р.* Из жизни детей в греческих колониях на северном побережье Черного моря // Сборник археологических статей, поднесенных графу А.А. Бобринскому. — СПб., 1911. — С. 18.; *Бертье-Делагард А.Л.* Монетные новости древних городов Тавриды // ЗООИД. — Одесса, 1912. — Т. XXX. — С. 39—52.

¹⁴ *Колли Л.П.* Следы древних культур на дне морском. Современное положение вопроса о нахождении в море античных памятников // ИТУАК. — 1909. — Вып. 43. — С. 125—137.

¹⁵ *Зеест И.Б.* Разведочные раскопки в Феодосии // КСИИМК. — 1951. — Вып. 37. — С. 185—190; *Зеест И.Б.* Раскопки Феодосии // КСИИМК. — 1953. — Вып. XXII. — С. 143—148; *Петерс Б.Г., Айбабина Е.А., Катюшин Е.А.* Раскопки Феодосийской экспедиции // АО 1975 г. — М., 1976. — С. 377; *Петерс Б.Г. и др.* Феодосийская экспедиция // АО 1976 г. — М., 1977. — С. 353.; *Петерс Б.Г., Беляев С.А., Загинайло А.Г., Качан Т.М., Николаева Т.Д.* Феодосийская экспедиция // АО 1977 г. — М., 1978. — С. 373; *Петерс Б.Г.* Археологические раскопки в Феодосии // ПАИК: Тез. докл. науч. конф. — Ереван, 1979. — С. 326; *Петерс Б.Г.* Феодосия... — С. 63; *Петерс Б.Г., Голенцов А.С.* Археологические раскопки Феодосии... — С. 68.

¹⁶ *Кутайсов В.А.* Керкинитиды. — Симферополь, 1992. — С. 100.

¹⁷ *Крыжицкий С.Д.* Античные государства Северного Причерноморья. — Николаев, 1997. — С. 53.

¹⁸ *Безрученко И.М.* Древнегреческая Киренаика в VII—IV вв. до н. э. // ПИФК. — Москва—Магнитогорск, 1999. — С. 86.

¹⁹ *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия... — С. 102.

²⁰ *Халпахчян О.Х.* Этапы планировки и застройки Феодосии (с древнейших времен до конца XVIII в.) // Архитектурное наследство. — 1976. — Вып. 25. — С. 37.

²¹ *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия... — С. 65.

²² *Латышев В.В.* ПОНТИКА: Изборник научных и критических статей по истории, археологии, географии и эпиграфике Скифии, Кавказа и греческих колоний на побережье Черного моря. — СПб., 1909. — 430 с.; *Minns E.H.* Scythians and Greeks. — Cambridge, 1913. — 720 p.; *Ростовцев М.И.* Скифия и Боспор. — М., 1925. — 621 с.; *Макимова М.И.* Феодосийские серьги // Сокровища Эрмитажа. — М., 1949. — С. 312—313; *Каллистов Д.П.* Очерки по истории...; *Гайдукевич В.Ф.* Боспорское царство...

²³ *Шелов Д.Б.* Феодосия, Гераклея...; *Его же.* Монетное дело Боспора. — М., 1956. — 221 с.

²⁴ *Кобылина М.М.* Поздние боспорские пелики // МИА. — 1951. — Вып. 19. — С. 136—170.

²⁵ *КБН.* — 1965, № № 947—952.

²⁶ *Кобылина М.М.* Терракоты из Феодосии // САИ. — 1970. — Вып. Г. 1—11. — Ч. II. — С. 78—82.

²⁷ *Макимова М.И.* Миниатюрная группа на феодосийских серьгах // ТГЭ. — Вып. II. — Л., 1958. — С. 62—66.

²⁸ *Неверов О.Я.* Дексамен Хиосский и его мастерская // Памятники античного прикладного искусства. — Л., 1973; *Его же.* Отражение восточных культов в глиптике Северного Причерноморья // СГЭ. — Л., 1977. — Вып. 42; *Его же.* Изображения на геммах — печатях, металлических перстнях и амулетах // Кобылина М.М. Изображения восточных божеств в Северном Причерноморье в первые вв. н. э. — М., 1978. — С. 178, 179; *Его же.* Гностичес-

кие геммы, перстни и амулеты юга СССР // ВДИ. — 1979. — № 1. — С. 95—103; *Его же*. Геммы античного мира. — М., 1983.

²⁹ *Белова Л.Н.* Несколько неизданных херсонесских монет из собрания Эрмитажа // Прошлое нашей Родины в памятниках нумизматики. — Л., 1977. — С. 144—151; *Золотарев М.И.* Два типа редких монет Феодосии IV в. до н. э. // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 89—92; *Виноградов Ю.А.* Исследование Мирмекия // АО 1983 г. — М., 1985. — С. 266; *Анохин В.А.* Монетное дело Боспора в VI—II вв. до н. э. — К., 1986. — 179 с.; *Анохин В.А.* История Боспора Киммерийского. — К., 1999. — 249 с.; *Мельников О.Н.* Монеты Феодосии // МАИЭТ. — Симферополь, 2000. — Вып. VII. — С. 208—218; *Фролова Н.А.* Чеканка Феодосии конца V—IV вв. до н. э. // ПИФК. — 2000. — Вып. 8. — С. 302—313; *Гаврилов А.В.* Новые находки античных монет в Юго-Восточном Крыму // БИ. — Симферополь, 2001. — Вып. I. — С. 185—205; *Шонов И.В.* О монетной чеканке Феодосии последней четверти V — начала IV вв. до Р. X. // БИ. — 2002. — Вып. II. — С. 327—332.

³⁰ *Бадальянц Ю.С.* Из истории торговых взаимоотношений Феодосии с Родосом в III—II вв. до н. э. // Изв. АН Туркменской ССР. Серия общественных наук. — 1970. — Вып. 3. — С. 53—58; *Авдеев А.Г., Петерс Б.Г.* Заметки об амфорных клеймах из раскопок Феодосии // СА. — 1987. — № 3. — С. 214—219.

³¹ *Емец И.А., Петерс Б.Г.* Граффити и дипинти античной Феодосии // КСИА. — 1993. — Вып. 207. — С. 77—83.

³² *Айбабин А.И.* Варварский рельеф из Феодосии // СА. — 1974. — № 3. — С. 248—249.

³³ *Петренко К.В.* Опыт уточненной классификации пелик керченского стиля по мастерам и мастерским // Античные коллекции из раскопок Северного Причерноморья. — М., 1994. — С. 147—153; *Вдовиченко И.И.* Коллекция краснофигурной керамики Феодосийского краеведческого музея // КМ 1995—1996 гг. — Симферополь, 1996. — С. 147—154.

³⁴ *Яйленко В.П.* Начальное образование в античных греческих городах Северного Причерноморья // Памятники культуры. Новые открытия 1987 г. — М., 1988. — С. 128—215; *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия...

³⁵ *Шульц П.Н.* О комплексных историко-археологических и палеогеографических исследованиях в северном Крыму // ИКОГО. — 1953. — Вып. 2. — С. 122; *Кругликова И.Т.* Разведки в Старокрымском районе в 1956 г. // КСИИМК. — 1959. — Вып. 74. — С. 64—73; *Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — 299 с.; *Махнева О.А.* Эллинистические усадьбы в восточной части Крыма // ПАК: Тез. докл. науч. конф. — Симферополь, 1988. — С. 208; *Гаврилов А.В.* Сельская округа Феодосии в V—II вв. до н. э.: Дис. ... канд. истор. наук. — К., 1999. — 206 с.

³⁶ *Гаврилов О.В.* Нові дані про сільську округу античної Феодосії // Археологія. — 1998. — № 1. — С. 105; *Его же*. О валах на Акмонайском перешейке // МАИЭТ. — 2001. — Вып. VIII. — С. 10.

³⁷ *Щепинский А.А.* Исследования в степном Крыму // АО 1971 г. — М., 1972. — С. 325—326; *Гаврилов А.В., Тоцев Г.Н.* Курган у села Желябовка в Крыму // Stratum plus. — 1999. — № 2. — С. 166; *Колотухин В.А.* Киммерийцы и скифы степного Крыма (под курганными погребениями степного Крыма начала железного века). — Симферополь, 2000. — С. 65; *Гаврилов А.В., Колотухин В.А., Колотухов С.Г.* Курган эпохи бронзы и скифский могильник V—III вв. до н. э. у села Приречное в Крыму // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — 2002. — Вып. X. — Запоріжжя, 2002. — С. 108.

³⁸ *Гаврилов А.В.* Амфорный импорт на античном поселении Новопокровка в Юго-Восточном Крыму // Stratum plus. — 1999. — № 3. — С. 95.

³⁹ *Гаврилов А.В.* Об укрепленных памятниках античной эпохи в ближних окрестностях Феодосии // БИ. — 2002. — Вып. II. — С. 159—192.

⁴⁰ *Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство и промыслы // Археология СССР в 20 т. — АГСП. — Т. 4. — М., 1984. — С. 160; *Петрова Э.Б.* Греки и «варвары» античной Феодосии и ее округа в VI—II вв. до н. э. // МАИЭТ. — Симферополь, 1996. — Вып. V. — С. 147.

⁴¹ *Яйленко В.П.* Греческая колонизация VII—III вв. до н. э. — М., 1982. — С. 128; *Зубарь В.М.* Херсонес Таврический в античную эпоху (экономика и социальные отношения). — К., 1993. — С. 8; *Безрученко И.М.* Древнегреческая Киренаика... — С. 83, 114.

⁴² *Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство Боспора. — М., 1975. — С. 54, 58, 108; *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков В.В., Отрепко В.В.* Сельская округа Ольвии. — К., 1989. — С. 25—31.

⁴³ *Бейсанс Д., Жиода А., Морель Ж., Катюшин Е.А., Евсеев А.А.* Раскопки на окраине Феодосии... — С. 56; *Катюшин Е.А.* Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 24; *Гаврилов А.В.* Исследование античного поселения у с. Новопокровка и разведки в Кировском районе // АИК 1994 г. — Симферополь, 1997. — С. 69; *Его же*. Античне поселення Новопокровка I у Південно-Східному Криму // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 77.

⁴⁴ *Гаврилов А.В.* Античне поселення Новопокровка I... — С. 79.

- ⁴⁵ *Кругликова И.Т.* Разведки в Старокрымском районе... — С. 72; *Ее же.* Сельское хозяйство Боспора... — С. 75; *Гаврилов А.В.* Разведки в Кировском районе // АИК 1993. — Симферополь, 1994. — С. 67; *Катюшин Е.А.* Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 24.
- ⁴⁶ *Гаврилов А.В., Пашкевич Г.А.* Палеоботанические материалы из античного поселения Новопокровка I и некоторые вопросы организации земледелия в сельской округе Феодосии в IV — начале III вв. до н. э. // Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища: Мат. науч. конф. — Ч. 1. — СПб., 2002. — С. 134.
- ⁴⁷ *Катюшин Е.А.* Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 41; *Гаврилов А.В.* Исследование античного укрепления Куру Баш близ Феодосии // Сугдея, Сурож, Солдайя в истории и культуре Руси — Украины: Тез. докл. науч. конф. — Киев—Судак, 2002. — С. 64, 65.
- ⁴⁸ *Ланцов С.Б., Юрочкин В.Ю.* «Варварская» посуда Кутлакской Крепости // БС. — 2001. — Вып. 4. — С. 263.
- ⁴⁹ *Гаврилов А.В.* Исследование античного укрепления Куру Баш... — С. 64.
- ⁵⁰ *Гаврилов А.В.* Об укрепленных памятниках античной эпохи... — С. 168; *Гаврилов А.В.* Исследование античного укрепления Куру Баш... — С. 64, 65.
- ⁵¹ *Маленко Л.М.* Городище Сары Кай // ДСПК. — Запорожье, 1990. — Т. 1. — С. 147; *Гаврилов А.В.* Исследование античного укрепления Куру Баш... — С. 167, 168.
- ⁵² *Кругликова И.Т.* Торговля в сельских поселениях Боспора // КСИА. — 1972. — Вып. 130. — С. 28; *Ее же.* Сельское хозяйство Боспора... — С. 228.
- ⁵³ *Петрунь В.Ф.* О двух интересных горных породах в зернотерках античного времени из Северного Причерноморья (опыт археолого-петрографического анализа) // КСОГАМ. — Одесса, 1963. — С. 128.
- ⁵⁴ *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия... — С. 40.
- ⁵⁵ *Гаврилов А.В.* Амфорный импорт на античном поселении Новопокровка... — С. 93.
- ⁵⁶ *Гаврилов А.В., Феодосеев Н.Ф.* Амфорные клейма из античных памятников округи Феодосии // Боспор Киммерийский, Понт и варварский мир в период античности и средневековья: Тез. докл. науч. конф. — Керчь, 2002. — С. 44—59.
- ⁵⁷ *Гаврилов А.В.* Новые находки античных монет... — С. 185.
- ⁵⁸ *Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство Боспора... — С. 32, 38, 49, 60, 69; *Колотухин В.А.* Работы на поселении эпохи бронзы Бай Кият у с. Владимировка Черноморского района // АИК 1994 г. — Симферополь—Харьков, 1997. — С. 153.
- ⁵⁹ *Колотухин В.А.* Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века (этнокультурные процессы). — К., 1996. — С. 87, 88.
- ⁶⁰ *Скорый С.А.* Раннескифский меч из с. Изюмовка близ Старого Крыма // СА. — 1977. — № 1. — С. 281.
- ⁶¹ *Ольховский В.С.* Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991. — С. 167; *Храпунов И.Н.* Об этнической принадлежности кизил-кобинской культуры // История и археология Юго-Западного Крыма. — Симферополь, 1993. — С. 7; *Масленников А.А.* Каменные ящики Восточного Крыма (к истории сельского населения Европейского Боспора в VI—I вв. до н. э.) // БС. — М., 1995. — Вып. 8. — С. 61; *Колтухов С.Г.* Курганные погребения раннескифского времени в долине Салгира // Старожитності Північного Причорномор'я і Криму. — Вып. VII. — Запоріжжя, 1999. — С. 91.
- ⁶² *Колотухин В.А.* Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века... — С. 86.
- ⁶³ *Корпусова В.Н.* Скифский грунтовый могильник на Боспоре // Тез. докл. науч. конф. по вопросам скифо-сарматской археологии. — М., 1966. — С. 63—64; *Корпусова В.М.* Про населення хори античної Феодосії // Археологія. — 1972. — № 6. — С. 41; *Сорокина Н.П., Сударев Н.И.* К вопросу о некоторых варварских погребениях Боспора VI—V вв. до н. э. // БС. — 2001. — Вып. 4. — С. 379.
- ⁶⁴ *Гаврилов А.В., Крамаровский М.Г.* Курган у села Кринички в Юго-Восточном Крыму // БИ. — Симферополь, 2001. — Вып. I. — С. 35.
- ⁶⁵ *Гаврилов А.В., Крамаровский М.Г.* Курган у села Кринички... — С. 23.
- ⁶⁶ *Корпусова В.Н.* Памятники скифо-сарматского времени у с. Фронтное // АИУ 1965—1966 гг. (информационные сообщения). — К., 1967. — Вып. I. — С. 39; *Корпусова В.М.* Про населення хори античної Феодосії... — С. 43; *Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство Боспора... — С. 66, 77, 82; *Кутайсов В.А.* Кизил-кобинская керамика из раскопок Керкинитиды // Материалы к этнической истории Крыма в VII в. до н. э. — V в. н. э. — К., 1987. — С. 35.
- ⁶⁷ *Катюшин Е.А.* Курганный могильник I в. до н. э. — II в. н. э. в окрестностях Феодосии // МАИЭТ. — 1996. — Вып. V. — С. 28; *Ланцов С.Б., Юрочкин В.Ю.* «Варварская» посуда Кутлакской Крепости... — С. 264.
- ⁶⁸ *Корпусова В.Н.* Надгробные стелы некрополей сельских поселений Боспора // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 148; *Гаврилов А.В.* Знахідка теракоти на античному поселенні Журавки I у Криму // Археологія. — 1997. — № 1. — С. 142; *Гаврилов А.В.* Исследование античного поселения... — С. 69; *Его же.*

Античное поселение Новопокровка 1... — С. 86; *Гаврилов О.В.* Нові дані про сільську округу античної Феодосії... — С. 114.

⁶⁹ *Масленников А.А.* Эллиническая хора на краю Ойкумены. Сельская территория европейского Боспора в античную эпоху. — М., 1998. — С. 229.

⁷⁰ *Корпусова В.М.* Про населення хори античної Феодосії... — С. 46; *Масленников А.А.* Каменные ящики Восточного Крыма... — С. 34; *Колотухин В.А.* Горный Крым в эпоху поздней бронзы... — С. 33; *Гаврилов А. В., Крамаровский М. Г.* Курган у села Кринички... — С. 23—43.

⁷¹ *Бунятян Е.П., Бессонова С.С.* Про етнічний процес в Європейській частині Боспору в скифський час // *Археологія*. — 1990. — № 1. — С. 22; *Гаврилюк Н.А.* Скотоводство степной Скифии. — К., 1995. — С. 78.

⁷² *Яковенко Э.В.* Рядовые скифские погребения в курганах Восточного Крыма // *ДВК*. — К., 1970. — С. 119; *Яковенко Э.В., Черненко В.П., Корпусова В.И.* Описание скифских погребений в курганах Восточного Крыма // *ДВК*. — К., 1970. — С. 136—179; *Бессонова С.С., Бунятян Е.П., Гаврилюк Н.А.* Акташский могильник скифского времени в Восточном Крыму. — К., 1988. — С. 11; *Колотухин В.А.* Киммерийцы и скифы Степного Крыма (подкурганые погребения Степного Крыма начала железного века). — Симферополь, 2000. — С. 65, 72.

⁷³ *Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство Боспора... — С. 108; *Масленников А.А.* Каменные ящики Восточного Крыма... — С. 64.

⁷⁴ *Кругликова И.Т.* Сельское хозяйство Боспора... — С. 67; *Гаврилов А.В.* Исследование античного поселения у с. Новопокровка... — С. 142.

⁷⁵ *Русяева А.С.* Іонія напередодні та в період північнопонтійської колонізації // *Давня історія України: скіфо-антична доба*. — Т. 2. — К., 1998. — С. 199.

⁷⁶ *Кошеленко Г.А., Кузнецов В.Д.* Греческая колонизация Боспора (в связи с некоторыми общими проблемами колонизации) // *ОАИБ*. — М., 1992. — С. 24.

⁷⁷ *Зеест И.Б.* Раскопки Феодосии... — С. 144.

⁷⁸ *Кутайсов В.А.* Керкинитида... — С. 52.

⁷⁹ *Кобылина М.М.* Терракоты из Феодосии... — С. 80, табл. 23, 1; *Гаврилов А.В.* Сельская округа Феодосии... — С. 142; *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия... — С. 184.

⁸⁰ *Шелов-Коведяев Ф.В.* История Боспора в VI—IV вв. до н. э. // *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования, 1984 год*. — М., 1985. — С. 83.

⁸¹ *Русяева А.С.* Іонія напередодні та в період північнопонтійської колонізації... — С. 200, 216.

⁸² *Гаврилов О.В.* Нові дані про сільську округу античної Феодосії... — С. 110; *Гаврилов А.В.* Амфорный импорт на античном поселении Новопокровка... — С. 95.

⁸³ *Гаврилов А.В.* Амфорный импорт на античном поселении Новопокровка... — С. 93.

⁸⁴ *Сапрыкин С.Ю.* Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический. Взаимоотношения метрополии и колонии в VI—I вв. до н. э. — М., 1986. — С. 78.

⁸⁵ *Шелов-Коведяев Ф.В.* История Боспора... — С. 115—124.

⁸⁶ *Шелов Д.Б.* Феодосийский клад боспорских статеров... — С. 171; *Его же.* Монетное дело Боспора... — С. 42; *Burstein S.M.* The emergence of Heraclea on the Black sea // *Outpost of Hellenism*. — Berkeley—Los Angeles, 1976. — P. 44, 45; *Блаватский В.Д.* Феодосия VI—IV вв. до н. э... — С. 23; *Шелов-Коведяев Ф.В.* История Боспора в VI—IV вв. до н. э... — С. 122; *Сапрыкин С.Ю.* Гераклея Понтийская и Херсонес Таврический... — С. 74; *Катюшин Е.А.* Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 25; *Анохин В.А.* История Боспора Киммерийского... — С. 504; *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия... — С. 74, 79.

⁸⁷ *Блаватская Т.В.* Посвящение Левкона I... — С. 40; *Анохин В.А.* История Боспора Киммерийского... — С. 51.

⁸⁸ *КБН*. — №№ 6—11, 971, 972, 1014, 1015, 1037—1040, 1042, 1111.

⁸⁹ *Катюшин Е.А.* Об античной Кафе // *Византия и народы Причерноморья и Средиземноморья в раннее средневековье (IV—IX вв.)*: Тез. докл. науч. конф. — Симферополь, 1994. — С. 30; *Катюшин Е.А.* Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 50.

⁹⁰ *Гуров А.Н.* Феодосия и Фанагория в системе Боспорского государства // *Из истории античного общества*. — Горький, 1983. — С. 50; *Молев Е.А.* Политическая история Боспора VI—IV вв. до н. э. — Нижний Новгород, 1997. — С. 78; *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия... — С. 131; *Его же.* Менестрат и Сог (К вопросу о наместниках в Феодосии первых веков н. э.) // *БИ*. — 2001. — Вып. I. — С. 45; *Сидоренко В.А.* Высшие воинские должности на Боспоре во II — начале IV вв. н. э. (по материалам эпиграфики) // *БИ*. — 2001. — Вып. I. — С. 139.

⁹¹ *Петрова Э.Б.* Феодосия в составе Боспорского царства (политический аспект) // *МАИЭТ*. — Симферополь, 1991. — Вып. II. — С. 100.

⁹² *Анохин В.А.* История Боспора Киммерийского... — С. 44; *Мельников О.Н.* Монеты Феодосии... — С. 214; *Фролова Н.А.* Чеканка Феодосии конца V—IV вв. до н. э... — С. 302; *Шонов И.В.* О монетной чеканке Феодосии... — С. 327.

- ⁹³ *Гаврилов А.В.* Новые находки античных монет в Юго-Восточном Крыму // Боспор Киммерийский. На перекрестке греческого и варварского миров (античность — средневековье): Тез. докл. науч. конф. — Керчь, 2000. — С. 23.
- ⁹⁴ *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия... — С. 88, 101.
- ⁹⁵ *Пуздровский А.Е.* О сарматах в Крыму // МАИЭТ. — Симферополь, 1994. — Вып. IV. — С. 397; *Максименко В.Е.* Начало проникновения сармат в Северное Причерноморье и завоевание Скифии // Донские древности. Сарматы и Скифия. — Азов, 1997. — Вып. 5. — С. 47; *Мошкова М.Г.* Проблема миграций в сарматской археологии в работах К.Ф. Смирнова // Донские древности. Сарматы и Скифия. — Азов, 1997. — Вып. 5. — С. 75, 76; *Виноградов Ю.Г., Марченко К.К., Рогов Е.Я.* Сарматы и гибель «Великой Скифии» // ВДИ. — 1997. — № 3. — С. 101.
- ⁹⁶ *Масленников А.А.* Скифы на Боспоре в III—I вв. до н. э. // Скифия и Боспор. — Новочеркасск. — 1993. — С. 61, 62.
- ⁹⁷ *Гаврилов А.В.* Сельская округа Феодосии в V—II вв. до н. э.: Дис. ... канд. истор. наук. — К., 1999. — С. 52.
- ⁹⁸ *Ланцов С.Б., Юрочкин В.Ю.* «Варварская» посуда Кутлакской Крепости... — С. 265.
- ⁹⁹ *Виноградов Ю.Г.* Вотивная надпись дочери царя Скилура из Пантикапея и проблемы истории Скифии и Боспора во II в. до н. э. // ВДИ. — 1987. — № 1. — С. 86.
- ¹⁰⁰ *Золотарев М.И.* О политической ситуации в Крыму в III в. до н. э. // Скифия и Боспор: Тез. докл. науч. конф. — Новочеркасск, 1989. — С. 55.
- ¹⁰¹ *Масленников А.А.* Население Боспорского государства в VI—II вв. до н. э. — М., 1981. — С. 72.
- ¹⁰² *Петрова Э.Б.* Феодосия в составе Боспорского царства... — С. 101; *Катюшин Е.А.* Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 44.
- ¹⁰³ *Зеест И.Б.* Раскопки Феодосии... — С. 147.
- ¹⁰⁴ *Колтухов С.Г.* Укрепления Крымской Скифии. — Симферополь, 1999. — С. 23; *Гаврилов А.В.* Исследование античного укрепления Куру Баш... — С. 66.
- ¹⁰⁵ *Корпусова В.М.* Про населення хори... — С. 48; *Ее же.* Надгробные стелы некрополей... — С. 148.
- ¹⁰⁶ *Петрова Э.Б.* Феодосия в составе Боспорского царства... — С. 101.
- ¹⁰⁷ *Гаврилов А. В.* Новые находки античных монет в Юго-Восточном Крыму // БИ. — Симферополь, 2001. — Вып. I. — С. 185—205.
- ¹⁰⁸ *Зубарь В.М.* Северный Понт и Римская империя (середина I в. до н. э. — первая половина VI в.). — К., 1998. — С. 11.
- ¹⁰⁹ *Ланцов С.Б.* Кутлакская крепость второй половины I в. до Р. Х. — начала I в. н. э. — Т. I. — Симферополь, 1997. — С. 72; *Гаврилов А.В.* Новые находки античных монет... — С. 185—205.
- ¹¹⁰ *Яйленко В.П.* Династическая история Боспора от Митридата Евпатора до Котиса I // Эпиграфические памятники и языки древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. — М., 1990. — С. 162—164.
- ¹¹¹ *КБН.* — № 40; *Виноградов Ю.Г.* Очерк военно-политической истории сарматов // ВДИ. — 1994. — № 2. — С. 154, 155; *Зубарь В.М.* Указ. соч. — 1997. — С. 30.
- ¹¹² *Гаврилов А.В.* Новые находки античных монет... — С. 185—205.
- ¹¹³ *Пуздровский А.Е.* О сарматах в Крыму... — С. 401.
- ¹¹⁴ *Катюшин Е.А.* Склеп первых веков н. э. из села Львовское // МАИЭТ. — 1993. — Вып. III. — С. 14.
- ¹¹⁵ *Зубарь В.М.* Северный Понт и Римская империя... — С. 113.
- ¹¹⁶ *Катюшин Е.А.* Феодосия, Каффа, Кефе... — С. 49.
- ¹¹⁷ *Пуздровський О.С.* Кримська Скіфія в кінці II ст. до н. е. — пер. половині III ст. н. е. // Археологія. — 1992. — № 2. — С. 131.
- ¹¹⁸ *Голенко К.В.* Находка монет у поднож'я гори Аю Даг // НЭ. — 1963. — Вып. IV. — С. 110; *Гаврилов А.В.* Новые находки античных монет... — С. 22.
- ¹¹⁹ *Кулаковский Ю.А.* Новые данные для истории Старого Крыма // ЗИРАО. — СПб, 1898. — С. 11.
- ¹²⁰ *Саприкін С.Ю., Баранов Л.А.* Грецький напис із Судака // Археологія. — 1995. — № 2. — С. 138.
- ¹²¹ *Зубар В.М.* Боспор у другій половині I ст. до н. е. — середині III ст. н. е. // Давня історія України: скіфо-антична доба. — Т. 2. — К., 1998. — С. 373.
- ¹²² *Корпусова В.Н.* Об этнической принадлежности сельского населения Европейского Боспора (по данным некрополей римского времени) // Античные города Северного Причерноморья и варварский мир: Тез. докл. науч. конф. — Л., 1973. — С. 18; *Ее же.* Надгробные стелы некрополей сельских поселений Боспора // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья. — К., 1980. — С. 148.

¹²³ *Кругликова И.Т.* Боспор в позднеантичное время: очерки экономической истории. — М., 1966. — С. 105.

¹²⁴ *Бочаров С.Г.* Материалы античного времени из раскопок Феодосии // VI чтения памяти проф. В.Д. Блаватского: Тез. докл. науч. конф. — М., 1999. — С. 21.

¹²⁵ *Айбабин А.И.* Население Крыма в середине III—V вв. // МАИЭТ. — 1996. — Вып. III. — С. 297.

¹²⁶ *КБН.* — № 947; *Даньшин Д.И.* Танаиты и танаисцы во II—III вв. н. э. // КСИА. — 1990. — Вып. 197. — С. 56; *Зубарь В.М.* Северный Понт и Римская империя... — С. 138.

¹²⁷ *КБН.* — № 63; *Сидоренко В.А.* Высшие воинские должности на Боспоре... — С. 137.

¹²⁸ *КБН.* — № 64.

¹²⁹ *Константин Багрянородный.* Об управлении империей // Древнейшие источники по истории народов СССР. — М., 1989. — Гл. 53.

¹³⁰ *Зубарь В.М.* Северный Понт и Римская империя... — С. 155.

¹³¹ *Стивен А.Х.* Таракташский клад // ИТУАК. — 1909. — Вып. XIX. — С. 99; *Шелов Д.Б.* Феодосийский клад боспорских статеров // ВДИ. — 1950. — № 2. — С. 134; *Кругликова И.Т.* Боспор в позднеантичное время... — С. 188; *Голенко К.В.* Третий Патрейский клад (1970 г.) и некоторые замечания о боспорской монетной чеканке III в. н. э. // НЭ. — 1978. — Вып. XII. — С. 11.

¹³² *Const. Porph.* De adm. Imp., 53; *Голенко В.К.* К вопросу о времени сооружения «цитадели на горе Опук» // Хсб. — Севастополь, 1999. — Вып. X. — С. 47; *Труфанов А.А., Юрочкин В.Ю.* Боспоро-херсонесские отношения и этно-политическая ситуация в Крымской Скифии III—IV вв. н. э. // Боспорский феномен: Греческая культура на периферии античного мира. — СПб., 1999. — С. 247; *Ланцов С.Б., Голенко В.Г., Труфанов А.А., Юрочкин В.Ю.* Новые материалы к хронологии оборонительной системы Боспора // АБУ 1998—1999 рр. — К., 1999. — С. 111.

¹³³ *Юрочкин В.Ю.* Этно-политическая ситуация в позднеантичной Таврике в сочинении Константина Багрянородного и археологические реалии // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б.Н. Гракова). — Запорожье, 1999. — С. 281.

¹³⁴ *Шангин М.* Новый географический текст // ВДИ. — 1938. — № 4. — С. 255.

¹³⁵ *Айбабин А.И.* Этническая история ранневизантийского Крыма. — Симферополь, 1999. — С. 77.

¹³⁶ *Петрова Э.Б.* Античная Феодосия... — С. 133.

Одержано 12.01.2003

А.В. Гаврилов

ФЕОДОСИЯ И ЕЕ ОКРУГА В АНТИЧНУЮ ЭПОХУ

Статья посвящена исследованию Феодосии и ее сельской округи от основания полиса во второй половине VI в. до н. э. до прекращения жизни на укрепленных пунктах (крепостях и городище) в середине III в. н. э. В исследовании Феодосии выделяется четыре этапа: первый относится к середине XIX века, когда А.А. Сибирский и И.К. Айвазовский провели первые раскопки некрополя Феодосии; второй — к концу XIX века, когда в связи с реконструкцией порта и строительством железной дороги были получены первые массовые материалы с территории античного города; третий — к середине XX века, когда И.Б. Зеест начала раскопки Феодосии; четвертый — к 70-м гг. XX века, когда продолжается исследование Феодосии Б.Г. Петерсом.

В исследовании сельской округи полиса выделяется два этапа. Первый относится к 50 — середине 70-х гг. XX в. и связан с именем И.Т. Кругликовой, которая впервые начала целенаправленные разведки и раскопки сельских поселений в округе Феодосии. На втором этапе (середина 70-х — 90-е гг. XX в.) продолжалось изучение города, велись разведки и раскопки памятников античной эпохи в его округе. Археологическими разведками в Юго-Восточном Крыму выявлено 60 неукрепленных поселений, 2 пастушеские стоянки, 1 наблюдательный пункт, 1 укрепленное поселение, 5 укрепленных пунктов типа небольших крепостей и 1 городище, валы. Их картографирование позволило определить границы сельской округи полиса в V—III вв. до н. э.: от Акмонайского перешейка на востоке до степной речки Индол на западе и от Сиваша на севере до предгорий на юге. Поселения, существовавшие в V — первой трети III вв до н. э. в равнинной части региона, располагались близ речек и источников пресной воды на плодородных мицелярно-карбонатных черноземах.

Неукрепленные поселения возникли в начале V в. до н. э. и прекратили существование в конце первой трети III в. до н. э. Это было связано с изменением военно-политической обстановки в Северном Причерноморье, конфликтом между скифами и греческими государствами на территории Крымского полуострова, наступлением сарматских племен. В связи с этими событиями основываются маленькие крепости и городище в предгорной части регио-

на. Они располагались на возвышенностях или удобных для обороны местах, имели защитные сооружения в виде валов или стен, между ними существует зрительная связь. Жизнь на части из них продолжалась с небольшими перерывами до середины III в. н. э., когда последние погибли в результате готских походов. В III в. до н. э. — начале I в. н. э. на них жили потомки местного тавро-скифского населения, в I — середине III вв. н. э. — сарматы. Торговые связи сельской округи с городом осуществлялись путем как натурального обмена, так и с использованием денег.

Находки лепной керамики таврского и скифского типов свидетельствуют о проживании на ранних неукрепленных поселениях скифо-кизил-кобинского населения. В IV в. до н. э. оно было полностью ассимилировано оседавшими на землю скифами. Очевидно, на поселениях проживало небольшое количество греков. В керамическом комплексе укрепленных памятников лепная керамика выполнена в русле предыдущих традиций, что свидетельствует об этнической преемственности какой-то части населения. На ближних к городу укреплениях проживало и греческое население.

Хозяйственная деятельность населения укрепленных пунктов была направлена на выращивание зерновых культур и приусадебное животноводство. Виноград выращивали в небольших объемах, только лишь для собственного употребления.

Население поселений степного региона состояло из больших семейно-родовых групп, объединенных в общины, которые со временем трансформировались в сельские. На укрепленных пунктах также проживали семейно-родовые группы, объединенные в общины. Религиозные верования населения носили смешанный греко-варварский характер и были связаны с культом плодородия, огня и домашнего очага.

O.V. Gavrilov

THEODOSIA AND ITS CHORA IN THE AGE OF ANTIQUITY

The article deals with investigation of Theodosia and its *chora* from the foundation of the *polis* in the second half of the VI century BC till the cessation of life on the fortified sites in the mid III century AD. Four stages are distinguished in the study of Theodosia: mid XIX century: first excavation of necropolis; late XIX century: first bulk archaeological materials from the territory of the ancient city; middle XX century: excavation headed by I.B. Zeest; 1970s: excavation of Theodosia continued by B.G. Peters.

Exploration of the *chora* breaks into two stages. The first stage (1950s — mid 1970s) is associated with the name of I.T. Kruglikova. The second stage (mid 1970s — 1990s) involved reconnaissance and excavation of the ancient sites in the neighbourhood of the city. Archaeological reconnaissance in the South-Eastern Crimea revealed 60 unfortified settlements, 2 shepherd's sites, 1 observation post, 1 fortified settlement, 5 small forts, 1 hillfort and several ramparts. Their mapping allowed outlining the borders of the *polis' chora* in the V-III centuries BC: from the Akmonaisky Isthmus in the East to the Indol River in the West, and from Lake Sivash in the North to the foothills in the South.

Unfortified settlements emerged in the beginning of the V century BC and ceased to exist in late first third of the III century BC. The latter fact is associated with the change in the military and political situation in the Black Sea North Region caused by the conflict between the Scythians and the Greek states located on the Crimean Peninsula, as well as by the advance of Sarmatians. In this connection several small forts and a hillfort were founded in the foothill region inhabited by the descendants of the Taurians and Scythians as late as the beginning of the first century AD and by Sarmatians who replaced them in the I — mid III centuries AD. The last of the settlements were ruined during the campaigns of Goths.

The economic activity of population of the forts was aimed at cultivating bread grains and in-house cattle breeding. The grapes were grown in small amounts only enough for family needs.

The finds of hand-made pottery of Taurian and Scythian types testify that the Scythian and Kizil-Koba population, as well as a small number of Greeks inhabited the earliest unfortified settlements. The ceramic assemblage from fortified settlements includes hand-made pottery produced in the manner of the previous traditions, the fact testifying to ethnical succession of some part of population. The fortifications located in the neighbourhood of the city were also inhabited by some Greeks. The population of the steppe region and that of the forts was composed of large family-kin groups combined into communities. Their religious beliefs were of mixed Greco-Barbarian nature and were connected with the cult of fertility and hearth.